

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Богословски факултет, катедра „Историческо богословие“

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертация

**за придобиване на научно-образователна степен „доктор по теология“ по
научно направление 2.4. Религия и теология**

**ГАВРИИЛ КРЪСТЕВИЧ – ВЪЗГЛЕДИ И ЦЪРКОВНО-
ОБЩЕСТВЕНА ДЕЙНОСТ**

**Докторант:
Илко Димитров**

**Научен ръководител:
доц. д-р Павел Павлов**

София, 2021 г.

Дисертационният труд е с обем 181 страници и се състои от предговор, увод, четири глави, заключение, използвана литература.

Използваната литература съдържа 116 бр. заглавия на български език.

Съдържание

1. Съдържание на дисертационния труд / 4
2. Предмет, цели и задачи на изследването / 6
3. Методология на изследването / 6
4. Кратко изложение на дисертацията / 7
5. Приноси моменти на изследването / 31
6. Библиография към дисертационния труд / 31
7. Публикации по темата на дисертацията / 35
8. Други публикации / 36
9. Участие в научно-изследователски проекти / 36

I. Съдържание на дисертационния труд

Списък на съкращенията / 4

Предговор / 5

Увод / 8

1. Актуалност на темата / 8
2. Обект и предмет на изследването / 10
3. Цели, задачи и методи на изследването / 10
4. Хронологични рамки на изследването / 12
5. Източници и историография по темата / 13
6. Трудности в хода на изследването / 18
7. Насоченост на изследването / 18

Глава първа: Гавриил Кръстевич - ранни години / 20

- 1.1. Учение в Котел и Карлово / 20
- 1.2. Учение в Цариград / 23
- 1.3. Следване в Париж / 28
2. Завръщане в Цариград / 33
3. Учителят Райно Попович / 37
4. Благодетелят Стефан Богориди / 40
5. Гавриил Кръстевич - публицист / 43
6. Гавриил Кръстевич - изследовател и историк / 50

Глава втора: Гавриил Кръстевич - теоретик и вдъхновител на българското църковно движение в Цариград / 57

1. Източният въпрос / 57
2. Българският въпрос / 59
3. Хатихумаюнът от 1865 г. / 64
4. Патриаршеският събор 1858 - 1860 г. / 69
5. Великден - 3 април 1860 година / 74
6. Осемте точки на българите / 77
7. Патриаршеският събор от 1864 г. / 81

8. Първи преки преговори между българи и гърци / 84
9. Проектът на патриарх Григорий VI / 87
10. Двата проекта на Високата порта / 94

Глава трета: Гавриил Кръстевич - защитник на българската кауза / 100

1. Проект на смесената комисия от 1869 г. / 100
2. Ферманът от 27 февруари 1870 г. / 104
3. Първият църковно-народен събор 1871 г. / 110
4. Защита на Екзархията – „класическият труд“ на Гаврил Кръстевич / 115
5. Защитата на фермана от българите в периода 1872 – 1873 г. / 119
6. Българската схизма от месец септември 1872 г. / 124
7. Гавриил Кръстевич - д-р Ст. Чомаков: две противоположности - една цел / 127
8. Оттеглянето на Гавриил Кръстевич от Екзархията / 134

Глава четвърта: Гавриил Кръстевич - общественик / 140

1. Берлинският конгрес от месец юли 1878 г. / 140
2. Източна Румелия след Берлинския конгрес / 141
3. Конституционно устройство на Източна Румелия / 143
4. Гавриил Кръстевич начело на Дирекцията на вътрешните дела / 147
5. Гавриил Кръстевич - генерал-губернатор на Източна Румелия / 152
  - 5.1. Първи стъпки в новата длъжност / 156
  - 5.2. Избори за Областно събрание и законодателна дейност / 158
  - 5.3. Отношения между генерал-губернатора и Постоянния комитет / 161
6. Административното правосъдие в Източна Румелия / 164
7. Гавриил Кръстевич и Съединението от 1885 г. / 166

Заклучение / 169

Декларация за автентичност на текста / 174

Използвани извори и литература / 175

II. Предмет, цели и задачи на изследването

Предмет на изследването е наличната информация (архивни източници и публикации), свързана с възникването и организирането на движението на българите за духовна независимост и национално самоопределение и в частност – участието и приноса на Гавриил Кръстевич в тези исторически процеси.

Основната цел на изследването е да се проследи и осветли приноса на Кръстевич в развитието на българския църковен въпрос в Цариград. За да се даде отговор на въпроса как той достига до този етап от своята обществена дейност и духовно развитие, е необходимо да се изследва неговото личностно и идейно израстване, приемането му на водещите идеи на европейската просветителска мисъл за времето си. Формирането на неговата личност започва от елинското училище на Райно Попович в Карлово, увлечението на Кръстевич по книжовността и преводачеството, благотворното влияние на стария учител върху идеите и житейския му път. По-късно – силният тласък върху цялостното му развитие в бъдеще на влиятелния османски сановник Стефан Богориди, който първоначално го приема като частен ученик в дома си, заедно със синовете му, а след това го изпраща да учи право в Париж и подкрепя началото на кариерата на Кръстевич в съдебната система на Империята. На следващо място централна тема в изложението следва да бъде дейността на Гавриил Кръстевич като теоретик и вдъхновител на българското църковно движение в Цариград и негов основен защитник. Паралелно с това е необходимо да се очертаят и маркират основните моменти от книжовната и публицистичната му дейност, както и неговите научни занимания в областта на историята.

В края на дисертацията трябва да се отдели място и на дейността на Гавриил Кръстевич като политик и общественик. Това включва преглед и анализ на активното му участие във формирането и изграждането на новата българска област в границите на Османската империята – Източна Румелия. В първите пет години от този период Кръстевич е главен съветник на генерал-губернатора и директор на Дирекцията на вътрешните дела на областта, а краят на неговата политическа кариера приключва с едногодишното му управление като генерал-губернатор на Източна Румелия.

Конкретните задачи на изследването могат да се групират по следния начин: 1) Да се разкрие интелектуалното израстване и духовно съзряване на Гавриил Кръстевич, неговите контакти с влиятелни личности, които спомагат за формиране на възгледите и убежденията му; 2) Да се очертае приносът му в българското църковно движение, активното му участие в учредяването и защитата на Българската екзархия (1870 – 1873); 3) Да се проследи дейността му в Източна Румелия и заслугите му за икономическото и политическото укрепване на областта (1879 – 1885).

III. Методи на изследването

Използваните подходи в изследването се определят от архивните документи и материалите, които са обект на работа. Основни методи са анализът, синтезът и обобщението в исторически и богословски план. В биографичен план и исторически

контекст изследването се опира и на проучването и описанието на житието и дейността и на други исторически личности, свързани с разглежданата епоха. Водещи при осмислянето на изложените данни са историческият и канонично-църковният подход. В по-широк смисъл изследването е подробен разказ за събития и факти, които имат връзка помежду си и които разкриват в хронологичен порядък основните акценти от живота на Гавриил Кръстевич.

IV. Кратко изложение на дисертационния труд

С оглед на посочените задачи текстът на дисертационния труд има следната структура: Предговор, Увод, Четири глави, Заключение и Използвана литература. Изложението обхваща продължителен период от живота на Гавриил Кръстевич – от учението му в ранните години в Котел и Карлово до приключване на политическата му кариера като генерал-губернатор на Източна Румелия.

Гавриил Кръстевич е забележителна фигура на българското национално Възраждане – историк и юрист. Генерал-губернатор на Източна Румелия по време на Съединението от 1885 г. Роден е през 1818 г. в Котел с името Гандьо Баев. В българската църковна история името му се свързва най-вече с активното участие в учредяването на Българската екзархия в Цариград: подготвя проекта за Екзархийски устав на новоучредената Българска екзархия и взема участие в Първия църковно-народен събор през 1871 г. Според проф. Тончо Жечев Кръстевич е „един от най-изявените енциклопедисти“ на българското национално движение в Цариград.¹ Затова, както и в контекста на цялото му творчество, не е изненада за по-късните му изследователи, че той е автор на идеята за създаване на Българското книжовно дружество (1869 г.) – предшественик на БАН, на което става първи почетен член през 1871 г.

Първа глава

Първа глава обхваща периода от ранните години на Кръстевич – учението му в Котел, Карлово и Цариград, следването в Париж и завръщането му в Цариград, където се включва в обществения живот на българската общност и започва неговата кариера в съдебната система на Империята.

След завършване на основното училище в Котел ученолюбивият Гандьо е изпратен да продължи обучението си в Карлово при прочутия елинист Райно Попович. Учението му продължава не повече от три години. Там освен заниманията по гръцки и български език изучава основите на географията и математиката, продължава да развива своите умения и придобива нови знания в областта на църковното пеене, редовно участва в богослуженията като певец на клира. Увлеча се по старобългарския език и българската граматика, работейки допълнително по тези предмети. Елинското училище на Райно Попович в Карлово има славата на елитно учебно заведение за времето си. То се отличава от масовите български училища, като освен със своята програма по гръцки език се откроява и със стила на преподаване на Райно Попович, за който Гавриил Кръстевич по-късно споделя следното: „Помня же и днес, че преподаването му беше всякога изкусно, сладостно и ясно и с всички исторически, филологически и други потребни разяснения придружено така, щото учениците му вси въобще като магнит към учението му привлекаеми, слушаха с внимание,

---

¹ Жечев, Т. *Българският Великден или страстите български*, С., 1980, с. 373.

прилежаваха с ревност и наслаждаеми научаваха се лесно и добре да говорят и да пишат чуждия за тях гръцки език². Освен Кръстевич негови възпитаници са: Г. С. Раковски, братята Иван и Димитър Гешови, Ботьо Петков. От годините прекарани в Карлово между учителя и ученика се заражда приятелство, което оставя трайна следа в житейския път на Гавриил Кръстевич. То има важно значение за формиране на неговата личност и утвърждаване на народностната му принадлежност. Пристигнал в Карлово като буден селски момък след завършване на училище, Кръстевич вече е младеж с цели, за които има идея как да бъдат постигнати. Учителят цени високите познания и усета на своя ученик към езика. Освен с преподаване в училище Райно Попович се занимава и с преводаческа и книжовна дейност. Той успява да увлече в това свое начинание и младия Гандьо, за да се превърне по-късно в негов верен помощник и редактор. Вероятно в този период той избира в бъдеще да се подписва с името Гавриил Кръстевич, вместо недотам благозвучното – Гандьо Баев³.

След завършване на образованието си в Карлово Кръстевич за кратко е учител в Сливен, но неговото желание е да продължи развитието си. Затова с подкрепата на котленските първенци в началото на 1835 г. той пристига в Цариград, където започва обучението му като частен ученик в дома на Стефан Богориди. Богориди е българин, роден в Котел, внук на Софроний Врачански, издигнал се в политическата йерархия на Империята в ранг до един от влиятелните съветници на султана. Въпреки това той остава здраво свързан със своето родно място и подпомага църковната и училщната дейност в Котел. Поради тази причина не е изненада молбата на част от влиятелните котленци, които искат от Богориди подкрепа за образоването на млади и будни техни сънародници. Учението на Кръстевич в дома на Богориди включва гръцки език и граматика, ситнтаксис, математика, а по-късно и френски език. Учебната му подготовка продължава две години и князът вижда в негово лице амбициозен младеж, изпълнен с жажда за знания и по-нататъшно развитие – нещо, което липсва у синовете му. Затова той ще направи всичко според възможностите си, за да подпомогне младия човек да постигне целите си, а Богориди да използва получените от него знания и умения. Постепенно във времето Кръстевич придобива достатъчно солидна подготовка, вече има нужното самочувствие и увереност да направи следващата стъпка в своето развитие. Затова с времето става нетърпелив и недоволен от своя неясен статут и споделя огорчението си, че „господарят не го е препоръчал на никое училище“: „Ах, учителю мой! Къде да ви намеря сега, за да ме съветвате какво трябва да правя“⁴. Накрая Кръстевич събира достатъчно решителност в себе си и споделя с Райно Попович, че е „приготвил едно прошение до негово Сиятелство и със сълзи на очи го моля да ми помогне да следвам учението си“⁵, като го уверява искрено, че желае да продължи образованието си. Моментът за него е съдбоносен, затова е решен да говори лично с Богориди и ако „господарят откаже той ще се оттегли“.

В началото на месец май 1837 г. Кръстевич пише на Райно, че вече живее в Куручешме, препоръчан от княза за тамошното училище – Великата народна школа. Училището е основано от заможни гърци, но в него получават образованието си и доста

---

² Балабанов, М. *Гавриил Кръстевич: народен деец, книжовник, съдия, управител*, С., 1914, с. 46.

³ Младият Кръстевич избира да се подписва с църковното име *Гавриил*, а не гражданското *Гаврил*, към което смятам да се придържам в дисертацията. Свидетелство за това са писмата от ранния му период, а така също и неговият биограф Марко Балабанов, който е посочил в заглавието на книгата си името: *Гавриил Кръстевич...* В предговора на своето изследване акад. Снегаров също използва името *Гавриил*.

⁴ Снегаров, И. *Принос към биографията на Райно Попович*, С., 1959, с.107.

⁵ Пак там, с. 108.

бележити българи – Иларион Макариополски, екзарх Антим I, екзарх Йосиф I, Георги Сава Раковски и др. По време на престоя на Кръстевич в училището негов съученик е Раковски – също роден в Котел и възпитаник на Райно Попович. Между двамата млади котленци се заражда приятелство, което ще продължи и след заминаването на Кръстевич в Париж. В началото на пребиваването си във френската столица той ще използва Раковски като посредник, за да достигат по-бързо до него писмата, изпратени от Райно Попович⁶. По-късно пътищата на двамата се разделят, приятелството между тях постепенно избледнява и всеки ще продължи да преследва мечтата си за пробуждане на българите и тяхното национално самоопределение. Двата котленци ще оставят трайна следа в българското национално движение в Цариград от средата на XIX в. – единият като теоретик и публицист, а другият – интелектуалец и участник в събитията по възстановяване на самостоятелната Българска църква. Обучението в Куручешме е свързано основно с хуманитарните науки, гръцкия език и граматиката. Кръстевич изучава още и естествени науки, аритметика, география, богословие, катехизис. Вероятно целта на школата е била да се образуват християнските младежи в почит към гръцката култура и православие, което да укрепи фанариотския дух сред християнските поданици. Това обаче не пречи на образовани българи като Кръстевич, възпитаници на училището, по-късно да защитават открито и последователно своя български дух и съзнание. Едногодишното обучение в Куручешме засилва неговата убеденост, че той не трябва да спира дотук, а да продължи както образованието си, така и своето духовно и интелектуално израстване. Затова обаче е необходима тежката дума на неговия благодетел – княз Стефан Богориди.

От пролетта на 1838 г. Гавриил Кръстевич е в Париж. Той известява за това Райно Попович с писмо от 20 април/2 май. Кръстевич пътува с параход от Цариград в продължение на повече от месец. В Париж е посрещнат от сина на Богориди – Никола, който по това време е „пръв драгоманин в османското посолство“. Първоначално двамата са настанени да живеят в посолството, а по-късно старият Богориди му осигурява необходимата издръжка, за да наеме самостоятелна стая. Кръстевич започва учебна подготовка с курс за френското средно училище, който включва латински език, обща история, френска граматика и превод, а по-късно и риторика, география, математика, физика, химия, астрономия. Обучението му трябва да приключи с изпит, който ще му позволи да бъде приет в Юридическата академия, за което е изпратен от княза.⁷ Кръстевич описва своите първи впечатления от Франция и живота в европейската столица в следващо писмо от 24 май/5 юни 1838 г. Той споделя с учителя си своята безгранична радост, че се е изпълнило отдавнашното му желание да продължи образованието си в чужбина. Той разбира, че е било нужно търпение, затова не е имал право да се оплаква и отчайва, в което постоянно го уверява и неговият учител. В средата на XIX в. Париж е люлка на модерната европейска цивилизация, в която намират място най-актуалните и ярки имена в областта на литературата, философията и другите хуманитарни науки. Заедно с учението си Кръстевич е редовен посетител на парижките библиотеки, където има възможност да обогати своите знания, да задълбочи изследванията си, както и да открие за себе си нови предмети, които да изучава и проучва. В началото на 1839 г. Гавриил Кръстевич полага успешно зрелостния изпит на френското средно училище и се подготвя да се запише за студент в Юридическата академия. Вероятно чрез модерното юридическо образование на възпитаника си Богориди има намерение да подготви свой професионален приемник, който да продължи дейността

⁶ Балабанов, М. Пос. съч., с. 127.

⁷ Снегаров, И. Пос. съч., с. 135.

му във висшата османска администрация. Новите времена без съмнение ще предложат предизвикателства на следващото поколение политици. Кръстевич трябва да бъде готов да отговори на тези изисквания, затова Богориди иска да има подготвен и доверен човек в бъдеще. В писмата на Гавриил Кръстевич от периода в Париж не се споменават точно отделните предмети, които изучава в Юридическата академия. Това най-вероятно са били курсове по частноправни и публичноправни науки. Франция е люлка на съвременното частно право, което води своето начало от Наполеоновия кодекс или Френския граждански кодекс от 1804 г. По-късно този кодекс е реципиран в повечето европейски страни, които имат за своя уредба континенталната правна система в областта на гражданското право. Кодексът включва договорните, имуществените и семейните отношения, а по-късно и търговските сделки. Тези клонове на правото ще бъдат основа за създаването на съвременните частноправни системи в повечето европейски страни. Лекциите по публичноправни науки вероятно са включвали изучаване на конституционната уредба и държавно устройство на големите европейски държави по това време, а така също и обща история. В Париж Кръстевич не прекъсва своите занимания с преводи, освен това с интерес открива и редица издания по въпроси свързани с българската история и култура. Това му дава допълнителен стимул и провокира неговия любознателен ум и изследователски нюх да започне последователно и системно проучване на тези въпроси. Вероятно основният курс в Юридическата академия продължава не повече от три години. Не можем да твърдим със сигурност каква е била образователната степен, получена от Гавриил Кръстевич след завършването му. Безспорно е, че теоретичната му подготовка е била на високо ниво, поради което той получава солидни знания в областта на правните науки. Това е базата, която ще му позволи да открие отворени вратите за кариера в съдебната система на Империята. Освен това образованието в Париж му осигурява висока езикова и правна култура, знания в областта на историята и философията, които ще позволят, освен като юрист, да се изявява и като публицист, историк и учен. След завършването на основния курс и получаването на диплома за юрист Кръстевич успява да убеди своя благодетел, че е важно да удължи престоя си в Париж с още две години. В това време той превежда литературни съчинения и биографиите на някои съвременни философи, но за съжаление, тези преводи не са съхранени за поколенията. „Ако не бях много зает щях да превода много работи до сега. Ревността ми в това отношение се увеличава вместо да намалява и се страхувам да не би да се увеличи до степен, че да пренебрегна другите си занимания.“⁸ Шестте години прекарани от Гавриил Кръстевич в Париж представляват преломен момент в неговия живот. След периода на обучението му в Юридическата академия той се превръща в осъзнат млад човек, съвременен интелегент, готов да се включи активно в културния и политическия живот в Империята, както и в духовното израстване и народностното осъзнаване на своите събратя. За това време Кръстевич изминава пътя от обикновен поданик до осъзнат гражданин. Това го оставя здраво стъпил на земята, без да забравя своя произход и със съзнание за мисията, която ще му отреди историята: „Хотя да съм сторил почти шест години в Европа и да мога без да се хваля да река, че умственото ми битие доволно се е променило, обаче ви с удоволствие известявам, че това мое променение не ме е направило ни Отецеството наше Болгария, ни моите вехти приятели неблагоприятно да отфърля“⁹ – пише той на Райно Попович.

---

⁸ Пак там, с. 138.

⁹ НА БАН, ф. 4к, л. 47.

В налото на януари 1844 г. Гавриил Кръстевич се завръща в Цариград и Богориди го назначава за свой частен секретар. Кръстевич веднага известява за пристигането си „любимия учител“, с писмо от 9 януари 1844 г.¹⁰ В него проличава нестихващото му любопитство за книжовните и народни дела, а така също младият юрист предлага своите услуги за продължаване на тяхното сътрудничество в преводаческата дейност. През 40-те и 50-те години на XIX в. Османската империя се намира в преломен момент от своето политическо развитие. На 3 ноември 1839 г. е обявен Гюлханският хатишериф – султански акт или харта, която прокламира реформи в различни области – административна, военна, финансова и съдебна.¹¹ Актът прогласява равенство на всички поданици в Империята без значение на националност и религия. Всеки има право на предварително следствие и справедлив съдебен процес, както и да заплаща данъци според своите доходи и богатство. Тези предложения на властта показват воля и решителност за промени в начина, по който функционира Империята. Започналите реформи срещат и вътрешна съпротива от някои среди в управляващия елит и консервативната част от османското общество. Този период е известен още и като *Танзимат*¹² и неговото начало се поставя с обявяването на Гюлханския хатишериф.¹³ Разбира се, главната цел на преобразованията и тяхна основна задача е спасението на закъсалата и раздирана от притиворечия Империя. Предложеното решение на властта за реформи се свежда до следното: административна централизация, модернизация на държавния апарат, светски характер на образованието и правото. В областта на правото целта на Танзимата е изработването на закони, които съответстват на духа на новото време и могат да бъдат прилагани към всеки поданик на Империята без разлика на народност и изповедание. Целта е била да се изоставят нормите на обичайното право, да се отнемат част от привилегиите на управляващата класа в съдебната сфера, като се въведат нови закони, които да бъдат приети с разбиране и консенсус от всички общности. Съдебната реформа започва през 1840 г. с приемането на Наказателен кодекс, който прокламира равенство на всички граждани пред закона. През 1850 г. е приет Търговски кодекс (ревизиран през 1861 г.), реципиран от Франция, както и Кодекса на морската търговия (1863). Търговският кодекс легализира лихвените заеми и въвежда форми на сдружения, непредвидени в мюсюлманското право, и затова предизвиква полемика и неприемане в част от обществото. Заедно със законите се създават и юрисдикции, които да прилагат новите норми. През 1840 г. се поставя началото на търговските съдилища, които представляват стъпка към правораздаване по светски правила. Те са съставени от трима съдии, назначени от правителството, и четирима заседатели, представляващи търговците,

---

¹⁰ Снегаров, И. Пос. съч., с. 201.

¹¹ *История на Османската империя [превод от френски език, научен р-л проф. А. Нейкова]*. С., 2014, с. 324.

¹² *Танзимат* е множествено число на арабското съществително *танзим* – реорганизация, преустройство. *Танзиматът* е процес на реформиране на управлението и на обществото с цел преодоляване на неефективната османска администрация, като се използва опитът на европейските държави. Това реформаторско движение има за своя кулминационна точка издаването на първата османска Конституция през 1876 г. Мустафа Рашид паша (1800-1858) е смятан за баща на Танзимата и вдъхновител на Гюлханския хатишериф – пет пъти велик везир и в продължителен период министър на външните работи. Други видни представители на реформаторското движение са: Аали паша (1815-1871) – автор на Хатитумаюна от 1856 г. и активен участник в издаването на Фермана от 1870 г. за провъзгласяване на Българската екзархия, Фуад паша (1815-1869) – министър на външните работи, с принос в диалога между българите и Цариградската патриаршия и Митхад паша (1822-1884).

¹³ Георгиева, Цв. *Кратък съвременен прочит на историята на Османската империя (1300-1923)*, с. 47, – www.ebox.nbu.bg

също организирани по френски образец. В Търговския съд ще започне и кариерата на Кръстевич в съдебната система на Империята.

Такова е времето, което заварва Гавриил Кръстевич при завръщането му от Париж в Цариград – на промени в държавата и реформаторски дух в част от управляващата класа, който се разпространява и сред различните християнски общности, включително и българите. В Цариград Кръстевич е настанен отново в дома на Богориди, който го назначава за свой личен секретар. След около година престой Богориди го изпраща за управител на остров Самос. През 1832 г. за заслуги към правителството опитният дипломат е отличен с титлата „княз на остров Самос“, където той не стъпва, а през цялото време го управлява чрез свои представители – заместници. В периода 1845–1850 г. управител на острова е Гавриил Кръстевич. От писмата му от това време става ясно, че той изпълнява задължения си отговорно и съвестно и споделя, че „желае Господ да му помогне да стори некое добро на това гръцко място, за да го помнят него българина“¹⁴. В началото на 1850 г. Кръстевич отново е в Цариград, където освен за личен секретар Богориди го определя и за свой съветник. През януари 1851 г. започва кариерата му в съдебната система на Османската империя. Основна заслуга за професионалното развитие на Кръстевич има неговият високопоставен благодел, а също така и моралните и професионалните качества на младия юрист. Първоначално той е член на Търговското съдилище, а след десет години кариера се издига до член на Върховния съд – Диван-и Ахкям-и Адлие – постижение, което не се повтаря от друг българин в онази епоха. В същото време Кръстевич е активен участник в дейността на българската община в Цариград, където много скоро е избран и за член на настоятелството. През цялото това време той е близо до Богориди, търсен е като доверено лице на княза, което може да направи връзка с него по всеки важен въпрос за българите. В ролята на посредник Кръстевич не пести сили, за да свърши всичко, което му е възложено по народните дела. Неговата активност е оценена подобаващо от влиятелни българи по това време. Ето какво пише Евлоги Георгиев, който живее в Галац: „Гавриил Кръстович е, ми се чини, от добрите българи, и ще можем что годи да ся ползуваме от него“¹⁵ (писмо от 11 май 1857 г., изпратено до Найдено Геров в Одеса). В писмото той иска да узнае мнението на Найдено Геров за Кръстевич, който отговаря: (15 май 1857 г.): „Гавриил Кръстевич е твърде благонамерен човек, добър българин, всичко върши опипом, и истина, другояче той не може да прави, защото е чиновник на Капията (Високата Порта), та не трябва да излиза вън от пределите, които тя пази. Затова той не ся меси в такива работи, каквото что искат нашите, духовенство независими и проч., а дето види, че нешто може да свърши без да докачи, там помага“¹⁶.

Втора глава

Втората глава от съчинението обхваща периода 1856–1869 г. – началото на обществената и църковна дейност на Гавриил Кръстевич в Цариград – участието му в организираните от Цариградската патриаршия събори, в смесените българо-гръцки комисии, първите му публикации по българския църковен въпрос.

На 30 март 1856 г. в Париж е подписан мирният договор между Османската империя и Русия, с който се слага край на Кримската война. Договорът определя новите политически

¹⁴ Балабанов, М. Пос. съч., с. 213.

¹⁵ Пак там, с. 233.

¹⁶ Пак там, с. 234.

реалности в Европа¹⁷ и гарантира териториалната цялост на Османската империя, но на практика отваря пътя за всеки, който иска да получи парче от големия пай след разпадането ѝ. След Парижкия договор на Русия се отнема правото единствена да покровителства християнското население в Империята. По този начин се дава възможност за намеса и на другите европейски сили в нейните вътрешни работи. На практика този договор определя новото положение на Великите сили на изток и дава тласък за развитието на Източния въпрос, което ще доведе до окончателното му разрешаване. Преди подписването на мирния договор, под влияние на западните страни, султанът издава т.нар. Хатиумаюн (18 февруари 1856 г.). Актът гарантира равни права на всички поданици в Османската империя, провъзгласява равенство на вероизповеданията, дава автономия на християнските общини, достъп на християните до всички административни служби, представителство в Държавния съвет и др. Хатиумаюнът е официалният юридически документ, на който се основава и движението на българите за църковна независимост и културна автономия в Цариград.¹⁸ В контекста на тези събития се заражда и т.нар. „български въпрос“ – искането на българите за културна автономия и църковна независимост в рамките на Османската империя. Българският въпрос се оказва част от сложния Източен въпрос, в който по различни причини и различно време големите европейски държави се оказват против борбата на българите за църковно обособяване. Първоначално „българският въпрос“ е църковен, защото неговата крайна цел е постигането на самостоятелна църква, извоюването на възможността българите сами да избират и определят своето църковно управление, а по-късно се превръща и в политически.

Гавриил Кръстевич е участник в църковното движение в Цариград от самото му начало. Той е един от най-активните му дейатели – първоначално като член на българската църковна община в Цариград, след това като редактор на списание „Български книжици“. В периода на преки преговори между българите и Цариградската патриаршия Кръстевич неизменно е член на всички смесени комисии, в които се обсъжда въпросът. По-късно той ще има пряко участие в изработването на правителствените проекти за решаването на „българския въпрос“, включително и в изработването на проекта за ферман. В същото време едни от най-значимите и съдържателни писмени актове за защита на българското църковно дело са плод на перото на Кръстевич – „Отговор на възраженията на Великата църква срещу издадените от правителството проекти“ (1869) и „Епистоларен мемориал“ (1870). Според неговия биограф Марко Балабанов „Кръстевич е душата на църковния въпрос“¹⁹. „Много са дейците и ратниците в него {църковния въпрос - б. м., И. Д.}, но никой друг не е работил и писал с такава компетентност и вещина по него. Неговите трудове по въпроса могат да се нарекат класически. Никой не е боравил толкоз с черковни правила, с граждански и синодални постановления, с исторически доводи за доказване и подкрепа правотата на българските искания за народна Иерархия, колкото Кръстевич“²⁰.

В първите няколко месеца след прокламирането на Хатиумаюна от 1856 г. в Цариград се провеждат две политически акции от българите. В края на месец април 1856 г. група дейци депозират във Високата порта прошение от името на „целий български

---

¹⁷ Жечев, Т. Пос. съч., с. 110.

¹⁸ Пак там, с. 112.

¹⁹ Балабанов, М. Пос. съч., с. 250.

²⁰ Пак там, с. 251.

народ“ с искане за административна автономия и църковна независимост.²¹ Кратък анализ на исканията показва, че те съдържат претенцията за създаване на нова административна и държавна система в рамките на Империята. Това, разбира се, е нереалистично за една автономна унитарна държава. Искането за административна автономия е сериозна провокация към османската власт. Тя не би допуснала разделение вътре в държавата или обособяване на автономно управление на определена етническа общност. Създаването на подобен модел представлява заявка за учредяването на отделни органи на държавно и местно ниво с тенденцията за пълно обособяване на българските земи в отделна държавна структура.²² Не може да се твърди категорично за участието на Гавриил Кръстевич в изготвянето на прошениято и неговото представяне пред Високата порта. Подобно предположение може да бъде изведено, като се изхожда от неговото съдържание. В този период не са много българите, които имат такива широки познания по държавно устройство и правно управление в Империята, за които свидетелства искането. Някои изследователи смятат, че Гавриил Кръстевич е основен инициатор на прошениято и е в центъра на тези събития.²³ По-задълбочен преглед на документа показва, че той съдържа детайлно изброяване на конкретни проблеми за начина на функциониране на съдебната власт, като предлага идеи за промени в тази област. Формулирано по този начин, прошениято представлява косвено доказателство за активното участие на Кръстевич в неговото съставяне. Всичко това ни дава основание да твърдим, че в средата на 1856 г. Гавриил Кръстевич е един от авторите на първата програма на българите за политическа и църковна автономия и един от активните участници в зараждащото се българско национално движение в Цариград.²⁴

В периода месец октомври 1858 – февруари 1860 г. в Цариград се провежда Патриаршески събор. Той се ръководи от Цариградския патриарх и е под надзора на правителството. При подготовката на събора Високата порта изпраща до Патриаршията предварително указания с въпросите, които трябва да бъдат обсъждани. Целта е преимуществено да се разгледат възможностите за реформиране на православните институции в Империята в съответствие с духа и нормите на Хатихумаюна, изработване на нов устав на християнската църковна община. На последното заседание на Събора един от гръцките участници – д-р Стефан Каратеодориди, в своята заключителна реч защитава приетите решения, като изтъква причините за отхвърляне предложенията на българите. След приключване на Събора речта на Каратеодориди е отпечатана в отделна брошура. Отговорът на българите не закъснява и той е дело на теоретика на българското църковно движение – Гаврил Кръстевич. Той носи заглавие: „Отговор на Словото на г-н С. Каратеодориди“²⁵. С юридическа вещина и задълбочени исторически знания Кръстевич

---

²¹ Текстът на прошениято със заглавие „Общий глас на България за решението на Въсточний въпрос“ е публикуван във в-к „Дунавский лебед“ през 1861, НБКМ-БИА, ф. 1, ИБ 1903.

²² Бонева, В. *Българско църковнонационално движение (1856-1870)*. С., 2010, с. 51–75.

²³ Карапетров, П. – *Българска сбирка*, г. IX, кн. 9, С., 1902.

²⁴ По този въпрос виж и Бонева, В. *Прошениято на цариградските българи за църковно-национален суверинитет от 1856 и еволюцията на възрожденския и политически национализъм*. - *Духовна култура*, кн. 5, 1996.

²⁵ Текстът е публикуван на български език в списание „Български книжици“, г. III, кн. 12, 14, 15, 16, 1860, със заглавие: „Отговор на словото на господина С. Каратеодориди“ от Хаджи Николи Минчоглу /Гавриил Кръстевич. В случая х. Н. Минчоглу е посочен като съавтор, тъй като е един от българските участници в Събора и по този начин отговорът придобива официален характер. В тази връзка виж и Бурмов, Т. *Пос. съч.*, с. 70.

оборва всеки един от въпросите в речта на Каратеодориди, която има за цел да докаже българските искания като несъстоятелни. Той отговаря с научни и исторически факти, препратки към църковните догми и правила, разкриващи неговите широки познания по църковна история и църковно право, като в същото време осветлява факти, свързани със съвременното управление на Цариградската патриаршия. Гавриил Кръстевич извежда шест основни точки, в които отхвърля твърденията на Каратеодориди. Кръстевич е убеден, че не е трудно да се твърди, че православната вяра не прави разлика между християните, основана на народността. Такова твърдение представлява една формалност, защото на практика всички владци са гърци. В своята дейност гръцките архиереи съзнателно „налагат гръцкия език в църквите и училищата и пъдят словено-българският“²⁶. В края Кръстевич твърди, че българите съзнателно са ограничени от участие в Патриаршеския събор, който е отказал да чуе „жалбите му до високото гръцко духовенство“ и че техните искания няма да бъдат удовлетворени чрез доброволни отстъпки от Патриаршията. При това положение „българите, като изгубиха вече съвсем довереността си към гръцкият клир и народ, принуждават ся да отрекат и отхвърлят духовното властование на гърците връх тях и да си направят под широката сянка на Негово Султанско Величество собствена независима йерархия“²⁷.

В началото на 1860 г. движението на българските църковни дейци за извоюване на самостоятелна църковна йерархия навлиза в нов, важен етап. След неуспешния опит исканията им да бъдат огласени на проведения Патриаршески събор в периода 1858 – 1860 г., за да започнат преговори с гърците по изложените от тях въпроси, българите продължават да търсят нови възможности да получи гласност възникналият спор. В началото на март 1860 г. група български цариградски дейци вземат решение за публичното обявяване на самостоятелна църковна йерархия.²⁸ Основният въпрос е за начина, по който ще стане това отделяне от Гръцката църква – чрез прекратяване споменаването на името на Цариградския патриарх в църковните служби. Вероятно такова решение не е взето на едно-единствено събрание, а е имало множество срещи, на които е обсъждан въпросът, за да стане достояние на по-широк кръг дейци. Липсват източници, които доказват прякото участие на Гавриил Кръстевич в тези договорки, но като активен член на българската църковна община, вероятно той не би отхвърлил подобно решение. Източниците разкриват активното участие в процеса на подготовка и реализиране на акцията на Иларион Макариополски и Тодор Бурмов, с които Кръстевич има близки отношения. Високата порта е уведомена за намеренията на българите чрез махзар (адрес) от 28 март 1860 г.²⁹ Всички тези действия на българите свидетелстват, че Великденската акция е подготвена в детайли за определен период от време. Тежестта на акта се поема от Иларион Макариополски, който води Великденската служба. Междувременно не закъснява реакцията на Цариградската патриаршия относно събитията от Великден 1860 г. На 24 февруари 1861 г. се провежда събор, на който присъстват петима бивши патриарси и двадесет и седем владци. Съборът обявява за неканонични действията на Иларион Макариополски, заедно с него осъжда и

---

²⁶ Пак там, с. 216.

²⁷ Пак там, с. 217. Виж и Балабанов, М. Пос. съч., с. 255.

²⁸ В различните източници съществуват разминавания кои са инициаторите на Великденската акция: В. Бонева твърди, че това са дейци, които принадлежат към умереното крило на църковното движение - Иларион Макариополски, Хр. Гъпчилещов, Т. Бурмов, хаджи Николи Минчогулу. Виж: Бонева, В. *Българско църковнонационално движение (1856-1870)*, с. 213. Почти същият кръг инициатори на акцията е посочен и от Бурмов, виж Бурмов, Т. Пос. съч., с. 96.

²⁹ Текстът е публикуван в списание „Български книжици“, г. III, кн. 10, 1860.

други двама архиереи, които го подкрепят – Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски. Всички те са лишени от архиерейски сан и са изпратени на заточение. Патриархът изпраща до епархиите окръжно послание, в което са посочени отстъпките, които е готов на направи на българите. В посланието се повтарят обстоятелства, които са известни в отношенията между българи и гърци. На 16 юли 1861 г. представители на българите депозират пред Високата порта меморандум, който в осем точки включва основни искания, които обобщено могат за бъдат определени като искане на църковна и културна автономия. Някои изследователи смятат, че осемте точки са дело на „умереното крило сред цариградските българи“³⁰, а други са убедени, че зад предложенията се крие „една новоизгряваща звезда на хоризонта на църковното движение – д-р Стоян Чомаков“³¹. Изводът обаче е, че не може да се даде категоричен превес на нито една от двете тези. Последващото развитие на събитията доказва, че по-скоро предложенията са плод на колективни усилия, подкрепени от представители и на двете крила в движението. Други автори поддържат тезата, че осемте точки са резултат от натиска, на който българското движение е подложено по това време от руската дипломатия и турската администрация.³² Тези две страни в еднаква степен са заинтересовани реализирането на българската програма за самостоятелна църковна йерархия да бъде отложена максимално във времето. По-късно обаче проектът от „осем точки“ на българите за разрешаване на църковния въпрос се превръща в основа за преговорите във всички българо-гръцки комисии, както и в първообраз на султанския ферман за създаване на самостоятелна българска църква. Позицията на Гавриил Кръстевич по тези искания ще стане ясна от участието му в Смесената българо-гръцка комисия, която се формира по инициатива на министъра на външните работи и изповеданията Аали паша. Целта на тази комисия е да предложи решения на църковния спор, като използва за основа „осемте точки“ на българите. Другите участници от българска страна са: епископ Партений Зографски, д-р Стоян Чомаков, Н. Тъпчилещов и Т. Бурмов. Гръцките представители са: Павлаки Мусурос и Костаки Адосиди – правителствени служители, Лариският митрополит Стефан и Артският митрополит Софроний и Стефан Каратеодориди. Смесената комисията заседава в периода 1862 - 1863 г. Със започването на нейната работата ще се постави началото на десетгодишни безплодни преговори между българи и гърци по „въпроса“. Преговорите на комисията практически приключват без решение, затова и двете страни искат съдействие от Високата порта, за да бъде склонена другата страна към отстъпки. Въпреки че работата на Смесената българо-гръцка комисия не завършва с конкретни решения, не може да се приеме, че дейността ѝ е изцяло неуспешна. Гърците са призовани отново да обсъждат исканията на българите и това прави въпроса актуален и жив. На 21 февруари 1864 г. Цариградската патриаршия свиква „народен събор“³³, който да обсъди отново основните въпроси в българо-гръцкия спор. В събранието вземат участие тридесет и три духовни лица, между които Йерусалимският, Антиохийският и Александрийският патриарх, всичките бивши вселенски патриарси, митрополитите членове на Синода, всички епископи, богослови, архимандрити и йеромонаси. Членове на събранието са по-знатните гърци, които живеят в Цариград, а българските представители са: тримата митрополити – Панарет Пловдивски, Антим Преславски, Доротей Софийски, и Гавриил Кръстевич като

³⁰ Косев, Д. *История на България*. Т. VI, с. 148.

³¹ Бонева, В. *Възрожденецът Гаврил Кръстевич*. Шумен, 2000, с. 140.

³² Тодев, И. *Д-р Ст. Чомаков“ (1819-1893), живот, дело, потомци, изследване, част първа*. С., 2003, с. 194-195.

³³ Бурмов, Т. *Пос. съч.*, с. 279.

светско лице. Събранието си поставя задачата да дискутира следните въпроси, които по същество са част от „осемте точки“ на българите: начинът на избиране на патриарха и участието на миряните в избора; начинът на избиране на епархийските архиереи; съставяне на духовен съвет към Патриаршията, който да се занимава с вероизповедните въпроси на българите; избиране състава на синода. Според изявленията на гръцките представители исканията на българите подкопават привилегиите на църквата, затова събранието предлага да се състави комисия, която подробно да изследва въпроса. В заседанието от 17 май един от бившите гръцки патриарси – Григорий VI, предлага проект за решение, което се основава на осемте искания на българите. На последното заседание е приет окончателният текст, който се различава от проекта на патриарх Григорий VI. На заседанието, проведено на 12 юни, Гавриил Кръстевич представя своята „забележителна“ реч, която е истинска апология на българската кауза по църковния спор.³⁴ В началото на словото си той заявява, че за да се изясни характерът на българските искания, е необходимо да се знае какъв е техният „предмет“ – дали е „догматически или се изменява според времената и обстоятелствата. И ако има място първият случай да отхвърли дръзновено тия искания, а ако е вторият – да ги приемем, съгласуващо полезното с праведното“³⁵. На 14 февруари 1867 г. Григорий VI заема отново патриаршеския престол. Той има амбицията да разреши църковния спор между българи и гърци и през месец май 1867 г. представя на граф Игнатиев проект за решаване на църковния спор.³⁶ В основата си той съдържа идеята за създаване на българска църковна автономна област начело с Екзарх, ръководена от Синод, който има относителна самостоятелност. Според патриарха новата църковна област ще бъде разположена на север от Балкана, т.е. в Дунавския вилает с център Търново, където да е седалището на екзарха. Патриаршията ще има право да се намесва във вътрешните работи на Екзархията, като утвърждава избора на владици; новата екзархия ще участва в изплащането на дълга на Патриаршията. Вселенската църква изпраща проекта на правителството чрез Фуад паша, като целта е с него да бъдат запознати и българите. Предимството на изготвения документ е, че инициативата за него е изцяло на Патриаршията, която за първи път в българо-гръцкия спор използва наименованието „българска област“ или признава етническата обособеност на българите. Веднага след като се запознават с проекта, българите изпращат свое прошение до Високата порта.³⁷ В него молителите излагат аргументите си за църковна автономия, като се основават на три основни начала: 1) 34-то апостолско правило, според което всяка „народност трябва да има свой свещеноначалник“; 2) историята; 3) свободата на съвестта. В историческата част от прощението се припомня историята на унищожаването на самостоятелната Българска Охридска архиепископия. Тази църковна област продължава своето съществуване в продължение на 314 години след падането на България под османска власт. През 1767 г. тя е унищожена от патриарх Самуил по „политически и парични причини“ и българите считат този акт на патриарха за нищожен. Затова тяхната молба към правителството е да бъде отменен незаконният акт, с който Охридската архиепископия е поставена под юрисдикцията на Цариградската патриаршия. Прощението на българите до

³⁴ Подробности от словото на Г. Кръстевич в събранието са изложени у Балабанов, М. Пос. съч., с. 272–273; Виж също и Бурмов, Т. Пос. съч., с. 297. Коментар на текста и у Бонева, В. *Възрожденецът...*, с. 145–148.

³⁵ Бурмов, Т. Пос. съч., с. 297.

³⁶ Пълния текст на проекта виж у Кирил, патриарх Български, *Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи*, кн. I. С., 1958, с. 241–243.

³⁷ Текстът на прощението е отпечатан от Т. Бурмов в *Българо-гръцка църковна распря*. С., 1902, с. 357–362. Според Вера Бонева в съдържанието и духа на прощението се чувства силното авторско присъствие на Г. Кръстевич. Виж: Бонева. *Възрожденецът...*, с. 155.

Високата порта е предадено на Фуад паша на 26 август 1867 г. То представлява техния отговор на патриаршеския проект, без да съдържа изрично изявление за неговото отхвърляне. Искането на българите, освен за твърдостта в позицията им, е доказателство и за тяхното израстване и зрялост по „въпроса“. В средата на 1868 г. Високата порта решава да поеме в свои ръце инициативата за решаването на българо-гръцкия църковен спор, като изоставя първоначалната си позиция за ненамеса. Правителството, в лицето на министъра на външните работи Фуад паша, представя на страните два проекта за решаването на църковния спор. Съгласно първия: 1) българите имат свобода да избират владиците и свещениците си; 2) в смесените епархии с българско мнозинство митрополитите са българи, а гръците имат свой епископ, и обратно; 3) българите имат един главен митрополит със седалище в Цариград, към който ще има Синод; 4) българските митрополити и епископи се избират от българския синод и изборът се утвърждава със султански берат; 5) Българската църква има отделно и независимо управително тяло, а по верските дела се консултира с патриарха; 6) църковните сгради се разпределят, като българските остават за българите, а смесените – за гръците; 7) българският синод изработва устав за управление на църквата, който влиза в действие след утвърждаването му от правителството. Вторият проект се различава от първия по отношение на: в чл. 2 е добавено „българите ще имат, ако искат във всеки вилает митрополит и във всеки санджак епископ; българските митрополити и епископи ще имат за седалище селища, които не са седалища на гръцки владици; гръците и българите, които желаят могат да останат под ведомството на гръцките архиереи, но назначаването на един епископ българин в санджака ще зависи „всякога от волята на мнозинството на тамошните българи“³⁸. Свиканият събор от Синода се противопоставя остро на предложението на Високата порта, като настоява въпросът да се обсъди от Вселенски събор. Патриаршията издава официално опровержение на проектите, в което се излагат канонични и богословски аргументи против тяхното приемане.³⁹ Отговорът на българите също не закъснява и негов автор е най-добрият познавач на каноничното право сред тях – Гавриил Кръстевич. Брошурата „Опровержение на възражението на Великата църква против правителствените проекти за решението на българския църковен въпрос“ е издадена в Цариград през 1869 г.⁴⁰ В текста се аргументира тезата за правото на правителството да разреши българския въпрос като светски и политически. Тъй като той е и църковен, тяхното питане е коя църква трябва да се заеме с решаването му – Вселенската или частната – Цариградска. В отговор Патриаршията твърди, че е направила всичко по българския въпрос, като се съобразява със свещените правила, канони и с догмата за единството на Църквата. Това, което искат българите, според нея е в противоречие с тях, поради което въпросът трябва да бъде решен единствено от Вселенски събор. Българските архиереи смятат, че в случай че Патриаршията представи на Вселенски събор „въпроса“ като противоканоничен и антидогматичен, съборът ще го отхвърли. Същността му се свежда до възстановяване съществуването на самостоятелна Българска църква. В този смисъл въпросът не само не е противоканоничен и противодогматичен, но е съобразен с догмата, правилата и древните обичаи на Църквата. Древната църква винаги е припознавала самостоятелни „частни“ църкви като Руската и Гръцката църква, чието съществуване е потвърдено от самата Патриаршия, пише Кръстевич. През месец февруари 1869 г. Великият

³⁸ Кирил, патриарх Български. *Граф Н. П. Игнатиев...*, с. 106–110.

³⁹ Текстът на изложението е представен от Т. Бурмов В: *Българо-гръцка църковна распря*, с. 368 – 377.

⁴⁰ Първоначално брошурата е издадена на гръцки език с автор Гавриил Кръстевич, а по-късно е преведена на български език от Н. Михайловски.

везир Аали паша назначава Смесена българо-гръцка комисия, която да изработи нов проект за решаване на църковния спор, въпреки издадените правителствени проекти. В комисията от гръцка страна са включени: Фотиади бей, Александър Каратеодори, съветник в Министерството на търговията, и банкера Христати Зографос, а от българска – Гавриил Кръстевич – член на Върховния съд, Иванчо хаджи Пенчович и Георги Стоянович Чалъкоглу – членове на Държавния съвет. В началото на своята работа участниците се съгласяват, че основа за окончателното решение ще бъдат не последните правителствени проекти, а предложението на патриарх Григорий VI от 1867 г. Целта е по този начин да се постави мост за разумно решение с подкрепата и на патриарха. В работата на комисията най-деликатен и труден за решаване се оказва въпросът за разделянето на смесените епархии. Комисията завършва своята работа в началото на месец април с проект за спогодба, около който се обединяват всички нейни членове. Основен автор на текста е Гавриил Кръстевич, който консултира редовно своите действия с Аали паша и граф Игнатиев.⁴¹ Значителна част от разпоредбите в него ще намерят място и в издадения от правителството Ферман на 27 февруари 1870 г. В сравнение с проекта на патриарх Григорий VI от 1867 г. предложението на Смесената комисия е важно постижение с частта, в която е точно определен териториалният обхват на българската църква. Проектът така също гарантира и свободата на вероизповеданието на българи, чиито земи остават под ведомството на Патриаршията, а и на гърци, които живеят в райони към Българската църква.

В този период Гавриил Кръстевич ясно се очертава като основен теоретик и вдъхновител на българското църковно движение в Цариград. Тази негова пълна ангажираност намира израз най-напред в практическите му действия – участие в патриаршеските събори и смесените комисии за решаването на българския църковен въпрос, а така също и във формулирането на теоретичната основа на църковното движение в двете му съчинения от този период: „Исторически изследвания на Охридската и Ипекската архиепископии“ (1869) и „Опровержение на възраженията на Великата църква против правителствените проекти за решаването на българския църковен въпрос“ (1869).

Трета глава

Третата глава от дисертацията има за начало издаването на султанския ферман за учредяването на самостоятелна Българска църква и прави преглед на първите стъпки по обособяването на младата Екзархия, работата по организирането на Първия църковно-народен събор, както защитата на правата на българите, получени с фермана. Основно място е отделено на участието на Гавриил Кръстевич в тези исторически събития.

На 28 февруари 1870 г. великият везир Аали паша връчва на българските представители Гавриил Кръстевич и Иванчо хаджи Пенчович екземпляр от подписания преди ден султански ферман за учредяване на Българската екзархия.⁴² Много бързо новината за султанското благоволение се разпространява сред българската общност в Цариград, а след това и в останалите български земи. На следващия ден цариградските българи се събират в църквата „Св. Стефан“ в столицата, за да споделят радостта си от дългоочакваната вест: „ще се образува под име Българска екзархия една църковна област, която ще обема изброените по-долу митрополити, епископи и някои други места, и

⁴¹ Бонева, В. *Възрожденецът...*, с. 166.

⁴² Бурмов, Т. *Пос. съч.*, с. 439.

управлението на църковно-духовните дела на тази област ще се възложи всецяло на екзархията“ се посочва в чл. 1 от фермана.⁴³ Следващите текстове разкриват начините, по които ще се управлява Екзархията. Създава се Синод като постоянно действащ орган, който ще приема основните решения свързани с управлението на Екзархията. Начело на Синода ще бъде „по-горния от митрополитите, който ще носи титлата екзарх“. Подробностите по „вътрешното духовно управление“ ще бъдат посочени в устав, който се утвърждава от правителството. Значително място във фермана е отделено и на отношенията между Екзархията и правителството. В чл. 2 е записано, че уставът ѝ се утвърждава от правителството. Изборът на екзарх също (чл. 4). Важно е да се отбележи и промяната в редакцията на чл. 10 от фермана, която определя границите на екзархийския диоцез. В патриаршеския проект (1867 г.) той е ограничен до Дунавския вилает – областта между река Дунав и Стара планина. Правителствените проекти от 1868 г. не определят конкретни граници на българската църковна област – „православните българи в което и място на царството да се намират“. В проекта на смесената комисия от 1869 г. и на Кръстевич от месец ноември диоцезът на Екзархията е точно определен и обхваща Северна и по-голяма част от Южна България, голяма част от Македония и райони от Одринска Тракия. В чл. 10 от фермана е предвидена възможност жителите на тези области да се присъединят към Екзархията след допитване (плебисцит), в което поне две трети от тях потвърдят това свое желание. Някои автори смятат, че текстът е дело на турското правителството с цел засилване враждата на двете християнски общности, за да се намалят техните националистически стремежи, а други вярват, че е плод на външни политически фактори.⁴⁴ Този демократичен текст, който очевидно е благоприятен за българите, е изцяло неприемлив за гърците и отваря широко врати за бъдещи спорове между страните. Текстът на чл. 10 решително е отхвърлен от патриарха и е една от причините за последващите действия от Патриаршията срещу Екзархията. Според някои автори редакцията на текста в този вид е доказателство, което разкрива „същността на турската политика по българо-гръцкия църковен спор“⁴⁵.

Султанският ферман от 1870 г. е акт, който има историческо значение. Формално с него се поставя началото на създаването на самостоятелна българска църква. Какво е участието и приносът на Гавриил Кръстевич в този акт? Именитият български възрожденец е член на всички смесени комисии по решаване на църковния спор след 1864 г. Той е безспорен авторитет и притежава висока ерудиция по темата за българската църковна независимост. Тази негова подготовка и знания очевидно се оценяват високо както от гръцката страна в лицето на Патриаршията, така и от турското правителство. Не е случаен фактът, че в последните месеци преди издаването на фермана Кръстевич е личен съветник на Аали паша по въпроса, който му възлага окончателната редакция на текста преди предаването му за одобрение от правителството и султана. Някои автори смятат, че дейността на Кръстевич по изработването на проекта за устав на Екзархията и участието му в Първия църковно-народен събор (1871 г.) са „зенита на неговата дейност като

⁴³ Пълния текст на документа виж в: Бурмов, Т. Пос. съч., с. 440 – 442.

⁴⁴ Вера Бонева се позовава на Илия Тодев, според когото действителният автор на чл. 10 е граф Игнатиев, който привидно се опитва да помири българи и гърци, а на практика иска да увеличи разкола между тях. Виж Бонева, В. *Възрожденецът...*, с. 172. Биографът на Гавриил Кръстевич Марко Балабанов твърди, че Кръстевич е автор на текста на чл. 10 от фермана, който дава възможност за „неограничено“ увеличаване броя на българските епархии. Виж: Балабанов, М. Пос. съч., с. 255.

⁴⁵ Маркова, З. *Българската Екзархия 1870-1879*. С., 1989, с. 30.

възрожденски деец⁴⁶. Според мен не по-маловажна, а със сериозна тежест е и работата му в смесените българо-гръцки комисии и особено в последните месеци от 1869 г. при подготовката на издаването на фермана. Важно е да се отбележи и неговият теоретичен принос –убедителната защита на българската кауза от Кръстевич в издадените правителствени проекти със студията „Опровержение на възраженията на Великата църква срещу издадените от правителството проекти по българския църковен въпрос“. Той е наясно, че по-важната битка и сериозните изпитания пред движението предстоят – защитата на фермана и утвърждаване на новата Българска църква.

На 8 март 1870 г. петимата български архиеереи заедно с представители на църковната община се събират в Ортакьой, за да определят практическите стъпки по прилагане на султанския акт.⁴⁷ По предложение на Гавриил Кръстевич събранието приема решение да се свикат 40 души по-видни цариградски българи, които да изберат временно ръководство на Екзархията. На 13 март 1870 г. се провеждат избори за Привременен смесен съвет, в който вземат участие 39 избиратели. В съвета освен петимата български духовници влизат и десет миряни. Сред тях се открояват имената на: Гавриил Кръстевич, д-р Стоян Чомаков, хаджи Николи Минчогулу, д-р Христо Стамболски. Петимата български архиеереи по това време са: Антим Видински, Иларион Ловчански, Панарет Пловдивски, Паисий Пловдивски и Иларион Макариополски. Привременният смесен съвет е временен синод, който има задача да изработи проект на устав на Екзархията и да свика Първия църковно-народен събор. Съветът е утвърден със султанско ираде от 30 март 1870 г. и за негов председател е избран епископ Иларион Ловчански⁴⁸. По предложение на Кръстевич е одобрен правилник за работа му, узаконяващ проведените избори и предоставящ временното управление на Българската екзархия на „привремения мирски български съвет“⁴⁹. Органът започва своята работа на 15 март 1870 г. и заседава веднъж седмично. В продължение на десет месеца се провеждат четиридесет и две заседания, на които се обсъжда изработеният от Гавриил Кръстевич проект за устав. По време на работата се оформят два лагера, които по-късно пренасят своите спорове и в работата на Първия църковно-народен събор. Консервативното крило е съставено от дейци, които подкрепят стриктното спазване на канона в текстовете на проекта за устав. В него влизат Антим Видински от духовниците, а от мирските лица – Гавриил Кръстевич, д-р Христо Стамболски, хаджи Иванчо Пенчович. Тази група дейци защитават принципа за съборност на Църквата, пожизненост на екзарха и многостепенна избирателна система при учредяване на църковните органи. Либералното крило е формирано около д-р Стоян Чомаков и Панарет Пловдивски. Според тях е необходимо българите да изградят модерна и демократична църква в унисон с прогресивните идеи на епохата, която да има вътрешна автономност и да осигури културния им просперитет.⁵⁰

Първият църковно-народен събор започва своята работа на 23 февруари 1871 г. и продължава до 24 юли, в който период са проведени тридесет и седем заседания. В неговата работа вземат участие петдесет представители, от които единадесет духовници и тридесет

⁴⁶ Бонева, В. *Възрожденецът...*, с. 179.

⁴⁷ Протоколите от заседанието на смесения съвет са публикувани в: *Църковен архив*. Т. III, С., 1931, с. 108–131.

⁴⁸ Темелски, Хр. *Ферманът – схизмата – екзархията – патриаршията и османската държава*. – В: Сборник *Държава и църква, църква и държава в българската история*, С., 2006, с. 250.

⁴⁹ Протоколи от заседанието на смесения съвет. – *Църковен архив*. Т. III, С., 1931, с. 125–132.

⁵⁰ Христов, Христо Ст. *Д-р Стоян Иванов Чомаков и църковната борба (1818-1893)*. – В: Сборник *100 години от учредяването на българската Екзархия*, С., 1971, с. 158.

и девет мирски лица. За председател на събора е избран епископ Иларион Ловчански, а секретар-писар е Марко Балабанов. Основна задача на Събора е приемането на устава на новата църковна институция и избирането на екзарх.⁵¹ Гаврил Кръстевич развива активна и съдържателна дейност в работата на Първия църковно-народен събор през 1871 г. Неговото участие започва от деня на откриването, където е основен оратор. Словото му е в самото начало след Иларион Ловчански и д-р Стоян Чомаков. В продължителна и аргументирана реч Кръстевич дава отговор на въпроса „що е българският въпрос“. В нея той прави кратка ретроспекция на църковната история на българите, като започва от евангелските времена, припомняйки основните етапи на българската църковна независимост. Кръстевич отбелязва важния принос на българите от Цариградската църковна община в спора с Патриаршията. Според него положителното развитие на въпроса се дължи на „постоянството на българите“⁵². Кръстевич е ораторът, който е в центъра и на дебатите на Събора. Противопоставянето между двата лагера особено се изостря при обсъждането на въпроса за мандата на екзарха. Кръстевич, подкрепен от духовниците и Никола Михайловски, се опитва да убеди мнозинството, че идеята за „сменяемост на екзарха“ е нововъведение, което влиза в противоречие с православните канони и може да доведе до ерес младата църква.⁵³ Съборът приема окончателно, че мандатът на екзарха ще бъде четири години, а не пожизнен. Кръстевич остава в малцинство и подписва акта с особено мнение: „приемам цялото съдържание на устава без периодичността на екзарха – отбелязва той“⁵⁴. Времето доказва правотата му, защото първият български екзарх управлява пет години, а идеята за мандатност се оказва чужда и на другите православни църкви. През 1883 г., когато се извършват първите по-сериозни промени в устава на Екзархията, идеята за сменяемост на екзарха е изоставена окончателно. След провеждането на Първия църковно-народен събор и утвърждаването на устава на младата българска църква Патриаршията засилва своята съпротива срещу фермана и действията на българите. Спорът между страните се пренася в пресата и в полето на дипломатията. Патриаршията отправя послания до отделните православни църкви, които са публикувани в отделна брошура със заглавие: „Патриаршески епистолярен мемоар“. По този повод за кратко време Кръстевич написва обемно съчинение със заглавие: „Възражение на патриаршеския епистолярен мемоар или оправдание на българите пред едновърните тям християни“⁵⁵. Марко Балабанов нарича това негово произведение „класически труд“ в защита на новата Българска църква.⁵⁶ Текстът съдържа аргументи основно срещу осемте тези на Патриаршията, на които Кръстевич отговаря подробно, оборвайки всяка една от тях. Произведението на Гавриил Кръстевич е оценено от българските църковни дейци веднага след издаването му. Няма съмнение, че този „капитален труд“ представлява най-аргументираната и подробна защита на правото на българите на самостоятелна църква. Недостатъчната популярност и липсата на изследвания за този текст може да се търсят в няколко насоки и най-общо причините за това са следните: най-напред, брошурата не е преведена на български език като отделно издание; на следващо място, съчинението като че ли е важно и значимо за момента, в конкретния етап от развитие

⁵¹ Темелски, Хр. Пос. съч., с. 252.

⁵² *Протоколи от българския народен събор в Цариград през 1871. С.*, 1911, с. 3.

⁵³ Пак там, с. 136–139.

⁵⁴ Пак там, с. 137.

⁵⁵ Съчинението е написано на гръцки език и не е превеждано и издавано на български език. Откъси от брошурата, в превод на Никола Михайловски, са публикувани в списание „Читалище“, г. II, кн. 1–6, 1871. Подробен анализ на съчинението се съдържа у Балабанов, М. Пос. съч., с. 272–304.

⁵⁶ Балабанов, М. Пос. съч., с. 229.

на църковния въпрос, а след това неговата актуалност изведнъж се изгубва, защото събитията са твърде динамични и се развиват постоянно. Не на последно място, за много от църковните лидери въпросът за каноничния характер на Българската църква, неговата теоретична част, като че ли остава маловажен. Кръстевич, като практикуващ юрист и дълбоко вярващ християнин, е убеден, че въпросът трябва преди всичко да бъде поставен в необходимите правни рамки, за да има своето правилно развитие. Хармонично регламентиране на отношенията между Българската екзархия и Вселенската патриаршия е предпоставка да бъдат избегнати бъдещи конфликти между двете църкви, както и за институционалното укрепване на младата Българска екзархия. Кръстевич е убеден, че това ще доведе до така желаните компромиси между страните и до избягване на бъдещи конфликти. Освен това в съчинението си Гавриил Кръстевич посочва индиректно основните стъпки на страните и възможните отстъпки, които следва всяка една от тях да направи. Както вече беше посочено, времето е твърде динамично, поради което често се налага да се вземат решения в движение.

В началото на 1871 г. правителството съставя Смесена българо-гръцка комисия, която има за цел постигане на споразумение между Екзархията и Патриаршията за прилагането на фермана. Българските представители в комисията са: Гавриил Кръстевич и Иванчо хаджи Пенчович, а от гръцка страна – Александър Каратеодори и Хр. Зографос.⁵⁷ В началото работата на комисията се пази в тайна, за да се избегне провал, породен от недоволството на крайните партии в двата лагера. В пресата се появяват публикации, в които се коментира опасността от сделка между страните и по тази причина Кръстевич е принуден да отговаря на въпроси на членове на Църковно-народния събор, който се провежда по това време в Ортакьой. На заседанието от 9 април 1871 г. двамата български представители в комисията представят на членовете на Събранието текущите дела, като акцентират върху трите основни въпроса, по които се водят преговори: 1) искането на гърците всички владици да споменават името на патриарха; 2) разпределението на енориите в Пловдив; 3) искането на Вселенската църква назначаването на екзарха да става по патриаршеско предложение до правителството. Според българските представители гръцките искания са нереалистични и затова нищо от тях не е прието.⁵⁸ Преговорите се възобновяват, след като патриарх Григорий VI е заменен от Антим VI – опитен архиерей, който е склонен на компромиси с българите. На 25 септември патриарх Антим поканва на разговор представителите на Смесения екзархийски съвет: Гавриил Кръстевич, д-р Ст. Чомаков, Георги Чалоглу, Иванчо хаджи Пенчович, хаджи Николи Минчогулу. Обсъжда се териториалният обхват на Екзархията и възможностите за промяна на чл. 10 от фермана.⁵⁹ В резултат от тази среща се изработват няколко варианта за промени при предварително получено съгласие от правителството. Това предизвиква разногласия, които са причина преговорите между страните да бъдат прекратени в края на 1871 г. На 12 февруари 1872 г. се провеждат избори за български църковен глава. За екзарх е избран митрополит Иларион Ловчански, но кандидатурата му е отхвърлена от правителството като неприемлива. След четири дни изборът е повторен и за пръв български екзарх е избран Видинският митрополит Антим.⁶⁰ След около месец (17 март 1872) новият духовен водач е посрещнат тържествено от българите в Цариград и на 3 април получава своя берат от правителството като законно

⁵⁷ Кирил, патриарх Български. *Граф Н. П. Игнатиев...*, с. 150–151.

⁵⁸ *Протоколи на българския народен събор*. С., 1931, с. 75–76.

⁵⁹ Кирил, патриарх Български. *Екзарх Антим I (1816–1888)*, С., 1958, с. 433–436.

⁶⁰ Пак там, с. 550–558.

избран български църковен глава. Гавриил Кръстевич и новият екзарх имат еднакви идеи за отношенията между Екзархията и Патриаршията, затова след получаване на берата Кръстевич моли патриарх Антим VI да приеме екзарха. Неговите усилия са в унисон с разпоредбите на фермана и църковните правила, според които новият екзарх освен от правителството трябва да бъде утвърден и от патриарха. Екзарх Антим I иска от Цариградския патриарх следното: да го приеме като председател на Българската църква, да му разреши да служи на великденските празници и да вдигне низвержението над българските владици като несправедливо. Всички тези молби остават без отговор и затова следващите действия на българите се оказват в противоречие с патриаршеската воля. На 11 май 1872 г. – празникът на славянските просветители, екзарх Антим I служи заедно с другите архиереи тържествена служба в българския храм „Св. Стефан“. В края на литургията е прочетен специален акт, с който се „провъзгласява съставянето на самоуправяема православна българска църква под названието – Българска екзархия.“⁶¹ Действията на българите са осъдени от Патриаршията на свикания събор на 13 май, който осъжда екзарха на низвержение, Панарет Пловдивски и Иларион Ловчански – на афоресване, а Иларион Макариополски е предаден на вечна анатема. Въпреки произнесените низвержения на събора от 13 май правителството отново отказва да вземе страна. През месец юни 1872 г. Митхад паша е назначен за Велик везир. Високата порта декларира открито, че за нея в случая схизмата се превръща в най-изгоден вариант за развитие на спора. Гърците се подготвят открито за нейното провъзгласяване, а българската църковна общност в Цариград изпада в „криза на прехода“. Развитието на събитията от лятото на 1872 г. е свидетелство за дълбоката безпътица, в която изпада църковно-националното движение в Цариград. Това води до намаляване на неговата тежест и изгубване на перспективата му за развитие. Явни са разочарованията и драмите на отделните лидери, които разбират, че не могат да влияят върху определени процеси, които се развиват в разрез с техните представи за бъдещето. Налице е недоволство и в двата лагера на движението, довело до оттеглянето на Тодор Икономов и П. Р. Славейков от „партията на младите“, които виждат Екзархията като общонационална институция, призвана да постигне политическа независимост за българите. След известно време от движението ще се оттегли и Гавриил Кръстевич, за да остане верен на своите убеждения и принципи.

На 29 август 1872 г. патриарх Антим свиква църковен събор в Цариград. В събора участват предимно йерарси от Цариградската патриаршия, Антиохийският и Александрийският патриарх, както и Кипърският архиепископ. Няма представители на Руската, Сръбската и Румънската църква. Йерусалимският патриарх Кирил напуска заседанието и не подписва документите, приети на събора.⁶² На следващия ден оросът е прочетен в патриаршеската църква в Цариград⁶³, а след седмица и във всички останали храмове в столицата. На 24 септември в българския храм в Цариград е прочетено послание против схизмата, разпространено след това във всички български храмове в Империята. Подобни призиви са отправени и до другите православни църкви, в които се потвърждава придържането на българите към православието и се осъждат несъстоятелните съборни решения. Биографът на Гавриил Кръстевич Марко Балабанов свидетелства, че той участва в изготвянето на документите, които излизат от Екзархията в отговор на схизмата: „За

⁶¹ Ников, П. *Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения*. С., 1971, с. 350.

⁶² Маркова, З. *Пос. съч.*, с. 52.

⁶³ *Протоколи на Светия и Велик Събор, състоял се в Цариград по повод българския църковен въпрос – август-септември 1872* (превод архимандрит Харалампи Ничев). Цариград, Богословската школа в Халки, 2018.

отблъскване на схизмата Кръстевич прегледа и одобри съчиненото от мене, по молба на екзарха и окражающите го старци, окръжно послание до другите автокефални православни църкви (18 октомври 1872 г.)“⁶⁴.

На 16 декември 1873 г. се провеждат избори за първия редовен Екзархийски смесен съвет. Чомаков получава десет гласа, Гавриил Кръстевич – шест. След седмица се провежда първото заседание на Смесения съвет, в който се разглежда писмо на Кръстевич от 21 декември, с което той се отказва от мястото си в съвета и от бъдеща работа в Екзархията. Мотивите му са свързани със заключението, че повече не може да бъде полезен на Екзархията поради състоянието, в което тя се намира. Като български християнин той служи с желание на своя народ и участва в Привременния съвет при учредяването ѝ, както и в дейността на Първия църковно-народен събор. Според него „докато бил слушан гласът му“ българските църковни работи вървели добре, но настъпва време, в което не само, че не се чуват неговите съвети, а се пренебрегва дори и ферманът. Кръстевич предвижда нови неприятни последици за младата църква, в случай че продължава следването на подобна политика. Съветите му по екзархийските дела се отхвърлят и затова той се „чувства морално и веществено устранил от ония, които мислят, че младата Екзархия, за да върви напред, и да стане изведнъж дълга и широка и съвсем независима“, „да се управлява не по църковните правила и по царския ферман, но някак „башибозушки“⁶⁵. Кръстевич не одобрява подобен път на развитие за младата Българска църква, затова се оттегля и оставя отговорността на онези, които я водят в такава посока. Неговото разбиране е, че последиците от тази политика са, че Екзархията, вместо да придобие нови епархии, съгласно чл. 10 от фермана, не може да присъедини дори онези, които са изцяло български. Вместо да разчита на помощта на правителството, тя се отнася враждебно с него и затова не успява в дейността си, а се сблъсква с непреодолими пречки. Писмото на Гавриил Кръстевич с изложените мотиви за оставка е тежък морален удар по Екзархията. Той обвинява новата Българска църква, че води непоследователна политика за своето утвърждаване, която я тласка в определени крайности. Според него в Екзархията вземат връх крайните националисти и либерали, които не се съобразяват с каноничните норми и политическите реалности. Тяхната цел е духовната институция изведнъж да получи политическа тежест, да увеличи границите си и по този начин да придобие независимост от Патриаршията, което според Кръстевич е невъзможно. Затова той оценява идеята за следване на такава политика и начин на управление като „башибозушко“, стихийно, което опитният църковен деец не може да приеме. В Смесения съвет Кръстевич е подкрепен единствено от Христо Тъпчилещов, а другите членове се отнасят критично към аргументите му. Голяма част от комисарите не могат да разберат неговите тези, защото това са доводи и обяснения на човек, който участва в борбата за църковна независимост „предимно като интелектуалец“⁶⁶. Членовете на съвета не разбират аргументите му, защото много от тях търсят бърз успех в делата на Екзархията, без да осъзнават цената на подобно постижение. Екзарх Антим I приема оставката на Кръстевич като обвинителен акт срещу Екзархията и лично срещу него и не може да се съгласи с факта, че в трудните години по утвърждаване дейността на младата Екзархия един от старите и опитни дейци оспорва смисъла на нейното съществуване. На 12 септември 1874 г. група цариградски българи правят искане за помиряване на Екзархията с Гаврил Кръстевич. Тяхната молба е екзарх Антим I да направи всичко възможно, „за да се снабди

⁶⁴ Балабанов, М. Пос. съч., с. 361.

⁶⁵ Кирил, патриарх Български. *Екзарх Антим I...*, с. 516.

⁶⁶ Бонева, В. *Възрожденецът...*, с. 201

Екзархията с една, известна изпитана и просвещена способност в лицето на Кръстевич⁶⁷. Искането е разгледано от Смесения съвет и е повод д-р Ст. Чомаков – стар противник на Кръстевич – да го нарани, като го обвинява, че той се е отрекъл от Екзархията „в най-критичното време на схизма“. Решението на Съвета е авторите на прощението сами да помолят Гавриил Кръстевич да се върне в Екзархията. Екзрах Антим също изразява готовност да приеме отново стария деец да участва в екзархийските дела, защото „никой повече от мен не оценява знанията, способностите и опитността на Н. Благородие“⁶⁸. На 7 октомври 1874 г. акцията на цариградските българи е последвана от 24 русенци, които връчват на митрополит Григорий молба до екзарха за връщане на Кръстевич в Смесения съвет. Този път с отговора се заема лично екзарх Антим I, който смята, че единствен може най-правилно да обясни оставката му: „Гаврил ефенди поддържа горещо екзархийското дело до обявяването на схизмата. След идването на власт на Митхад паша правителството започва политика на натиск върху Екзархията за промяна на фермана“⁶⁹. Според екзарха Гавриил Кръстевич се „обезсърчил“ от тази политика и това е истинската причина за неговото оттегляне. Накратко – като турски магистрат Кръстевич не иска да се противопостави открито на политиката на правителството спрямо Българската църква. Такова обяснение не може да бъде определящо за оттеглянето му. Връщайки се назад в годините, ще открием примери, в които Гавриил Кръстевич се противопоставя на правителствени решения, когато не са в интерес на българското движение. В края на 1874 г. Кръстевич е поканен още веднъж от екзарх Антим I да заеме в Смесения съвет освободеното място от Д. Тодоров. По този начин екзархът иска да покаже, че е направил възможното, за да задоволи всички молби за неговото връщане в Екзархията. Той му отговаря с писмо, което патриарх Кирил определя като „оскърбително“⁷⁰. Подобна оценка може да бъде определена като крайна, твърде пресилена и неприемлива. В отговора си Кръстевич повтаря своите аргументи в писмото от 23 декември 1873 г., но с по-различен тон. Постепенно вестникарският шум около раздялата на Кръстевич с Екзархията утихва и църковните дела придобиват обичайното си русло. През лятото на 1876 г. екзарх Антим I взема решение да бъдат изпратени български представители до столиците на големите европейски държави, които да представят тежкото положение на българите след погрома на Априлското въстание и техните искания за политическа независимост. Дватама избраници са Драган Цанков и Марко Балабанов, мисията им се пази в тайна. С целите ѝ са запознати освен екзарха само още шест души в Цариград, сред които и Гавриил Кръстевич.⁷¹ В годините след оттеглянето си, изпълнени с драматични политически събития, Кръстевич ясно осъзнава, че българското национално движение навлиза в нова фаза, където на дневен ред се поставят исканията за политическа независимост и национален суверинитет на сънародниците му. Тези желания се споделят и от него въпреки позицията и контактите, които има в политическата система на Империята. В началото на 1877 г. той отказва да подкрепи започналата кампания за свалянето и смяната на екзарх Антим I от екзархийския престол, която определя като „недостойно дело“⁷². Оттеглянето на Гавриил Кръстевич от църковните дела може да се определи като сериозен удар за

---

⁶⁷ Кирил, патриарх Български. *Екзарх Антим I*, с. 518.

⁶⁸ Пак там, с. 519.

⁶⁹ Пак там, с. 520.

⁷⁰ Пак там, с. 521.

⁷¹ Бонева, В. *Възрожденецът...*, с. 204.

⁷² Кирил, патриарх Български. *Екзарх Антим I*, с. 761.

Екзархията. В негово лице тя губи един опитен и образован сътрудник. Той е един от българите с име в обществените и политическите среди в Цариград. Като магистрат и висш държавен турски чиновник Кръстевич се ползва с доверието на правителството. След учредяването на Екзархията и налагането на схизмата църковното движение поема друга посока. Затова старият църковен деец се чувства изолиран не толкова от управлението на Екзархията, колкото от новата сила на екзархийското движение, което след избирането на екзарх завладява всички градове и села с българско население и постепенно неговият характер се променя. Този подем води до засилването на национално-политическата борба за формиране на българска нация и суверенна държава. Кръстевич или се оказва неподготвен за новите обстоятелства и промените, които предстоят, или не желае да приеме новата роля на Екзархията.

Четвърта глава

След отеглянето му от дейността на Екзархията през 1873 г. името на Гавриил Кръстевич за няколко години се „изгубва“ за българския обществен и политически живот в Цариград, за да се появи отново през 1879 г. като пръв съветник и управител на новата българска област в границите на Империята – Източна Румелия. В последната глава от дисертацията се прави преглед на политическата и обществена дейност на Гаврил Кръстевич в Източна Румелия в периода 1879–1885 г., първоначално като директор на Дирекцията на вътрешните дела, а от месец април 1884 г. до 6 септември 1885 г. като генерал-губернатор.

Съгласно чл. 1 от Берлинския договор България е разделена на две части – на север от Балкана се създава автономно княжество с християнско управление под върховната власт на султана, а на юг се образува провинция с името Източна Румелия с административна автономия, но под пряката политическа и военна власт на Османската империя. Генерал-губернаторът на Източна Румелия се назначава от Високата порта със съгласието на Великите сили (чл. 17) и е негов представител в областта.⁷³ Той трябва да бъде от християнско изповедание и стои начело на изпълнителната власт, отговорен е за спазването на устава и законите в областта, назначава и освобождава съдиите от Върховния съд, директорите на административните служби и префектите. За първи генерал-губернатор на Източна Румелия е назначен Алеко Богориди, син на Стефан Богориди – българин по произход, издигнал се високо в политическата йерархия на Империята, благодетел и покровител на Гавриил Кръстевич. Главният управител пристига в Пловдив на 15 май 1879 г., а три дни по-късно се провежда церемонията по официалното му встъпване в длъжност. След тържественото прочитане на султанския ферман влиза в сила и Органическият устав, съгласно който ще се управлява автономната област. Първата задача на главния управител е съставяне на правителство. Преди пристигането си, още в Цариград, Богориди издейства назначаването на Гавриил Кръстевич за главен секретар и директор на Дирекцията на вътрешните дела. В негово лице губернаторът намира специалист с широки юридически познания и подготовка, опитен администратор. Той е точният човек за поста пръв съветник и директор на вътрешните дела, защото, от една страна, се ползва с доверието на Високата порта, а от друга – се приема от българите в областта като родолюбец и един от най-изявените участници в църковно-националното движение в Цариград. Неговият избор показва, че Високата порта му поверява оперативното управление на областта, докато

⁷³ В някои исторически източници генерал-губернаторът е наричан „Главен управител“.

Богориди ще бъде държавен глава на Румелия. Според чл. 97 от Органическият устав органи на централната администрация в Източна Румелия са шестте дирекции, всяка начело с директор.⁷⁴ Те представляват правителството на Източна Румелия, което решава основните въпроси по управлението на областта. Ръководителите им се назначават от султана по предложение на генерал-губернатора, с изключение на директора на вътрешните дела, който е и главен секретар, както и началника на милицията и жандармерията, които се назначават директно от султана. Дирекцията на вътрешните дела има водещо значение за държавното устройство и управление на областта. В периода 1879–1884 г. пръв неин директор е Гавриил Кръстевич. Съгласно Органическият устав от 1879 г. Дирекцията на вътрешните дела разполага с многостранен ресор, който включва: надзор над местното управление, обществен ред и сигурност, религиозни общности, междуетнически отношения, периодичен печат, миграция, санитарно ведомство. Веднага след назначението му Кръстевич започва активна дейност за изграждането на органите на Дирекцията. Те включват централни и местни органи на власт. Дирекцията на вътрешните работи организира дейността на местните органи чрез изготвяне на закони, правилници и наредби. Органическият устав предвижда създаването на административно правосъдие в Източна Румелия, което се състои от Върховно съдилище за административни разпри и шест окръжни съдилища за административни разпри, за чието създаване и функциониране е отговорна Дирекцията на вътрешните дела. Те контролират спазването на законите от административните органи и решават споровете за уволнение на чиновниците от областта.⁷⁵ През 1881 г. по предложение на Кръстевич е приет Закон за съдоустройството на окръжното и Върховното административно съдилище. С много усилия и последователни действия той успява да изгради една професионална и деполитизирана администрация в Източна Румелия. Според Органическият устав Дирекцията на вътрешните дела е задължена да организира всички видове избори в Румелия. Първите избори в областта са парламентарните и се провеждат през м. септември 1879 г. Те преминават в нормална обстановка, като се изключат протестите на малцинствата. През месец април 1883 г. се провеждат първите пълни избори в областта – парламентарни и местни. Дейността на Кръстевич като директор на Дирекцията на вътрешните дела е доказателство за неговия талант на администратор и свидетелство за политическата му опитност. Започнал изграждането на дейността на дирекцията от нищото, стъпил на основата на новоприетия Органически устав, той за кратко време поставя основите на една модерна администрация, насърчава укрепването на съдебната власт чрез въвеждането на административното правосъдие. Всичко това подпомага изключително много възхода и политическото утвърждаване на Източна Румелия. Богориди и Кръстевич са принудени да се съобразяват с множество и различни интереси, да отбиват всякакви атаки – от вътрешен и международен план, но за кратко време успяват да закрепят политически и икономически областта и да затвърдят нейният български характер.

Съгласно чл. 6 от Органическият устав главният управител се назначава от султана за срок от 5 години, ако отговаря на следните условия: да е християнин и за неговото назначение да има одобрението на Великите сили – страни по Берлинския договор. Преди изтичането на мандата на княз Алеко Богориди, в средата на м. март 1884 г., започват сондажи за неговото преизбиране или назначаването на негов приемник. Преди края на мандата

---

⁷⁴ Органически устав на Източна Румелия от 1879 г.

⁷⁵ ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а. е. 138, л. 49.

Богориди вече е компрометиран в очите на Русия, защото е в конфликт с нейните дипломати в Източна Румелия. Противопоставянето започва още по времето на руския консул Церетелев, за да се стигне до демонстративното му неуважение спрямо следващия консул Кребел. Причините за този раздор са различни – от личността и суетата на губернатора до външни влияния – политически среди от Княжеството, руски и чужди офицери и др. Всички тези фактори водят до окончателното изключване на Богориди от списъка с руските кандидати за главен управител. За Великите сили въпросът за избор на румелийски главен управител има следните измерения – да се избере ли същият или да се търси нов кандидат и каква да бъде неговата националност. На 24 март 1884 г. Русия обявява официално на Империята, че няма да подкрепи преизбирането на Богориди, а седмица по-късно издига кандидатурата на Гавриил Кръстевич. Високата порта приема кандидата на Русия, но в същото време иска да разбере мнението на по-широк кръг лица, включително и Българския екзарх Йосиф, който познава добре проблемите на своите пасоми. Екзархът уверява османското правителство, че Кръстевич е почтен и честен човек и няма да измени на гласуваното му доверие. Затова той провежда поредица дипломатически разговори в Цариград в негова подкрепа и против преизбирането на Богориди.⁷⁶ На 13 април 1884 г. на посланическо съвещание е извършен изборът на новия губернатор. Всички сили, с изключение на Франция, подкрепят руското предложение за излъчване на ново лице на поста – досегашния директор на вътрешните дела Гавриил Кръстевич. Русия се мотивира и от обещанието на Кръстевич, че ще управлява лоялно, в интерес на мира и разбирателството. Наред с дипломатическите умения на кандидата руснаците изтъкват като предимство и неговите лични качества – сериозност, скромност, почтеност, трудолюбие, отстояване на собствената позиция. Предимство за Кръстевич са и резултатите от работата му като директор на вътрешните дела – прави Дирекцията най-успешна от всички, постига видими резултати в работата си въпреки големия ресор от дейности, които управлява.⁷⁷ На 6 май в Пловдив е получено съобщение за назначението на Кръстевич. Следват поздравления от дипломати, директори, чиновници и обикновени граждани, но Кръстевич е наясно, че зад всичко това се крие отговорна и тежка работа в бъдеще.⁷⁸ Като държавен глава Гавриил Кръстевич трябва да подбере внимателно екипа, с който ще работи. Първата му задача е да бъде назначен нов титуляр на овакантия пост на директор на вътрешните дела. Задачата не е никак лека, защото при решаването ѝ трябва да съобрази интересите на различни страни – Русия, Империята, Великите сили и очакванията в Източна Румелия. Според Органическия устав директорът трябва задължително да бъде християнин и първоначалните кандидатури са няколко: Йоаким Груев – досегашен директор на народното просвещение, Стефан Бочев – юрист, начело на Върховното съдилище по административните разпри, депутат в Областното събрание и Хаканов – депутат от Областното събрание, градски лекар, без достатъчно опит в управлението. Руският консул Сорокин предлага Начо Начев – млад човек, познат на Кръстевич като книжовник в цариградския печат, а по-късно заема длъжностите Новозагорски околийски началник (1880-1881) и Сливенски префект (1881-1884). Предимствата в полза на Начев са доста – чиновник с безупречна репутация, млад и необвързан с партии, приемлив за Русия и

---

⁷⁶ Български екзарх Йосиф. *Дневник*. С., 1992, с. 158.

⁷⁷ Назърска, Ж. *Гаврил Кръстевич – главен управител на Източна Румелия (1884-1885)*. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, С., 1994. Т. 87, с. 93.

⁷⁸ Иречек, К. *Български дневник*. Т. 2 (1881-1884). С., 1995, с. 504, с. 199.

Високата порта.⁷⁹ Следващата стъпка на Кръстевич е подмяна състава на Областното събрание, където мнозинство има Либералната партия. Натискът за това идва от опозиционната Народна партия и от руския консул. Кръстевич се опасява, че изборите могат да бъдат спечелени от опозицията и страстите от печата да бъдат пренесени в Областното събрание. Той е принуден да действа не като политик, а държавнически. Затова поема отговорност и с указ от 27 август 1884 г. разпуска Областното събрание. Това негово действие е консултирано с Високата порта, руското консулство и Частния съвет и новите избори са насрочени за 23 септември.⁸⁰ Друга важна стъпка на Кръстевич е разпускането на Постоянния комитет с аргумента, че той се формира от Областното събрание, членовете му са депутати и след като последното е разпуснато, неговите заседания и действия са незаконни. Изборите се провеждат на 23 септември 1884 г. и са спечелени от Народната партия. Преди откриването на сесията на Областното събрание Кръстевич назначава своите десет депутати – сред тях има чиновници, съдии, търговци, земевладелци.⁸¹ В новото събрание са представени всички етнически и религиозни групи от населението – българи, турци, гърци, арменци, евреи, православни, католици, протестанти и мюсюлмани. Мнозинството депутати са местни жители, родени в Източна Румелия, голяма част от тях са образовани, имат средно образование, една част са висшисти, получили образование в престижни училища в Империята и Европа. Сесията на Областното събрание се открива на 22 октомври с реч на генерал-губернатора.

След подписването на Берлинския договор в Източна Румелия и Княжеството се появяват настроения и опити за съединение на двете български области и този въпрос е постоянно в дневния ред и от двете страни на Балкана.⁸² Кръстевич, в качеството си на държавен глава на областта, е в течение на подготовката за съединението. Преди встъпването му в длъжност губернатор, в продължение на четири години той е начело на Дирекцията на вътрешните дела на областта. Под неговото ръководство са формирани въоръжените сили, милицията и тайната полиция в Източна Румелия и няма съмнения, че той е запазил своите контакти в тези служби. Съединението се извършва с преврат, в който водеща роля имат войската и жандармерията в областта. През нощта на 5 срещу 6 септември 1885 г. конакът е блокиран от войска. На разсъмване генерал-губернаторът е уведомен, че е прогласено Съединението между Княжество България и Източна Румелия. Той е уверен от присъстващите, че превратът не е срещу неговата личност, а за обединение на двете области, каквото е желанието на мнозинството от населението. Кръстевич има уверението на организаторите, че той лично няма да пострада. Той е качен на файтон и изведен извън града – в село Мало Конаре. След десет дни е преместен под стража в София, а след това през Лом отпътува с кораб за Цариград. В София е настанен в дома на стария му приятел Гаврил Муравенов, където се среща с Марко Балабанов, пред когото споделя следното: „Аз знаех какво се вършеше за това съединение и с време можех да взема такъвиз мерки, на които ми даваше право законът, но предвид на всички злини, които можеха да сполетят поверената ми област, аз се престорих, че не виждах и не слушах. Аз знаях и ценях общонародното желание за присъединението към българското княжество. Като българин аз съчувствавах, но по моето положение аз не можах да ида по нататък от съчувствието. Във всеки случай делото беше народно и аз всичко забравям и всичко прощавам за това, което

⁷⁹ Маджаров, М. *Източна Румелия*. С., 1925, с. 299.

⁸⁰ Марица, бр. 668 от 20 ноември 1884, ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а. е. 131.

⁸¹ Дневници на областното събрание от 25.10.1884.

⁸² Иречек, К. *Български дневник*. Т.1 (1879-1881). С., 1995, с. 63

се извърши, не мога да простя на нашите българи, а то е дете ме качиха на един фойтон с една облечена в хъшовско облекло мома и с гола сабя в ръка ме разведоха така низ града за присмех и подигравка“⁸³. По този начин приключва политическата кариера на Гавриил Кръстевич – като генерал-губернатор на Източна Румелия. На 7 октомври той е приет от султана в Цариград, по негови думи любезно, „без намек за събитията“, които слагат край на високата му служба и битието му на политик. Гавриил Кръстевич умира на 16 ноември 1898 г. в Цариград. По решение на Светия Синод на Българската православна църква на 18 ноември в София се отслужва тържествена панихида, а след три дни се отслужват панихиди и в църквите в окръжните и околийските градове в страната. Назначението на Гавриил Кръстевич за генерал-губернатор на Източна Румелия е своеобразен връх в дейността му като общественик и политик. Издигането му на поста е резултат на договорка между Великите сили и е плод на благоприятно стечение на обстоятелствата в негова полза. Поради същите причини назначението на Кръстевич се приема с одобрение от повечето западни държави, както и от проруските партии в Източна Румелия и Княжеството. Кръстевич е начело на Източна Румелия сравнително кратко време, но оставя сериозна диря като държавник. В тази дейност той демонстрира модерно мислене, способност да отстоява своите позиции по важни решения, като отчита всички международни реалности и мястото на автономната област. В своето битие на генерал-губернатор Кръстевич разкрива в пълнота качествата си на администратор, умението да задоволява разнопосочни интереси – на управляващата класа и на гражданите, способността да изгради модерна администрация и да защитава създаването на съвременно законодателство и всичко това в съвкупност подчинено на една цел – изграждане и укрепване на бъдеща правова държава.

V. Приносни моменти на изследването

1. Подробно и изчерпателно посочване на основните архивни източници, свързани с живота и делото на Гавриил Кръстевич в българските архивни фондове.

2. Богословско-юридически анализ на основните съчинения на Гавриил Кръстевич по църковния въпрос, в които се извеждат каноничните основания за съществуването на Българската екзархия.

3. За първи път след 1959 г. в научно съчинение се използва автентичното име на *Гавриил Кръстевич* - църковното *Гавриил*, вместо гражданското *Гаврил*.

4. Анализ на нови архивни източници свързани с историята на Българската екзархия, преведени за първи път на български език през 2018 г.

VI. Библиография на дисертацията

Извори

Вестник „Век“, г. I, бр. 37 от 24 септември 1874.

Вестник Зорница“, бр.2 от 2 юни 1881.

Вестник „Македония“, г. VI, бр. 18 от 25 юли 1872 (статия със заглавие „Двете касти и двете власти от П.Р. Славейков).

---

⁸³ Балабанов, М. Пос. съч., с. 380.

Вестник „Марица“, бр. 595 от 12 април 1884.
 Вестник „Марица“, бр. 659 от 20 септември 1884.
 Вестник „Марица“, бр. 668 от 19 октомври 1884.
 Вестник „Народний глас“, бр. 471 от 24 април 1884.
 Вестник „Право“, г. VII, бр. 19 от 17 юли 1872.
 Вестник „Съединение“, бр. 59 от 23 февруари 1884.
 Дневници на Областното събрание на Източва Румелия от 22.10.1884.
 Дневници на Областното събрание от 25.10.1884.
 Дневници на Областното събрание от 31.10.1884.
 Дневници на Областното събрание от 09.11.1884.
 Дневници на Областното събрание от 26.11.1884.
 Дневници на Областното събрание от 27.11.1884
 Държавен вестник, бр. 93 от 17.12.1880.
 Държавен вестник, бр. 159 от 30.01.1881.
 Държавен вестник, бр. 123 от 28.10.1882.
 НА, БАН, ф 4к, л. 47 (писмо на Гаврил Кръстевич до Райно Попович, 1844).
 НБКМ, БИА, ф. 1, ІБ, 1903 (вестник „Дунавский лебед“, 1861 – публикувано
 прошение със заглавие: „Общий глас на Българията за решението на Восточний вопрос).
 Органически устав на Източна Румелия, 1879.
 Протоколи на българския църковен събор в Цариград през 1871, С., 1911.
 Протоколи на Светия и Велик събор в Цариград по църковния български въпрос
 1872, (превод Харалампи Ничев), Цариград, 2018.
 Списание „Български книжици“, г. I, кн. 1, 1858 (програмна статия на Д. Мутев).
 Списание „Български книжици“, г. II, кн. 8, 1859, (статия на Гаврил Кръстевич).
 Списание „Български книжици“, г. II, кн. 9, 1859 (статия на Гаврил Кръстевич).
 Списание „Български книжици“, г. II, кн. 10, 11, 12, 1859 (статия на Гаврил
 Кръстевич „Кратко изследване на българската древност“).
 Списание „Български книжици“, г. II, кн. 12, 1859 (публикуван е текста на
 прошенията на българските представители в Патриаршеския събор от 1858г.)
 Списание „Български книжици“, г. II, кн. 15, 16, 17, 1859 (публикувана е студията на
 Гаврил Кръстевич „За Цариградския патриарх“)
 Списание „Български книжици“, г. III, кн. 1, 1860 (Бурмов, Т., „Българите и високото
 гръцко духовенство“).
 Списание „Български книжици“, г. III, кн. 12, 14, 15, 16, 1860 (студия на Г.
 Кръстевич: „Отговор на словото на г-н С. Каратеодориди“).
 Списание „Читалище“, г. II, бр. 1-6, 1871 (студия на Г. Кръстевич: „Възражение на
 патриаршеския епистоларен мемоар или оправдание на българите пред едновремените тям
 християни“).
 Списание „Читалище“, г. II, кн. 5, 1871 (Студия на Г. Кръстевич, „Г-н Дриновата
 теория за произходението на българския народ).
 Списание „Читалище“, г. II, бр. 17 и 18 от 1 и 15 юни 1872 (статия със заглавие „Една
 стъпка напред“ на Т. Икономов).
 Слово по повод 120 години от рождението на Гаврил Кръстевич (Бонева, В.,
 Приветствие, произнесено в БАН на 08 май 2018)
 Цариградски вестник, г. VI, бр. 263, 11 февруари 1856. (Публикуван е текста на
 Хатихумаюна).

ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 138, л. 49.
ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 7, л. 201.
ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 7, л. 131.
ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 7, л. 132.
ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 7, л. 134.
ЦДА, ф. 158к, оп. 1, а.е. 19, л. 50.
ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 171.
ЦДА, ф. 568к, оп. 1, а.е. 89, л. 20.
ЦДА, ф. 568к, оп. 1, а.е. 549.
Църковен архив, т. III, С., 1931. (Протоколи от заседанията на Смесения съвет).

Литература

- Балабанов, М. Гавриил Кръстович: народен деец, книжовник, съдия, управител. С., 1914.
- Бонева, В. Българското църковнонационално движение (1856–1870). С., 2010.
- Бонева, В. Възрожденецът Гаврил Кръстевич. Шумен, 2000.
- Бонева, В. Историкът Гаврил Кръстевич. – списание „Исторически преглед“, кн. 4-5, 1994.
- Бонева, В. Прошението на цариградските българи за църковно-национален суверинитет от 1856 и еволюция на възрожденския и политически национализъм. – списание „Духовна култура“, кн. 5, 1996.
- Бурмов, Т. Българо-гръцка църковна распря. С., 1902.
- Бурмов, Т. Българите и високото гръцко духовенство. – списание „Български книжици“, г. III, 1860, кн. 1.
- Български екзарх Йосиф. Дневник. С., 1992.
- Бъчварова, Т. Д. Мутев – виден български възрожденски просветител, възпитаник на немските университети. – В: Българо-германски отношения и връзки, С., 1981.
- Варненски и Преславски митрополит Симеон. Съчинения, т. 1: Църква и история, статии, спомени, писма (1869-1900). С., 2011.
- Воалри, П. Александър Екзарх. Една българска съдба. С., 2012.
- Г. С. Раковски. Архив под редакцията на Г. Димов. С., 1954.
- Генчев, Н. Българско Възраждане. С., 1988.
- Дамянов, И. Нишкото въстание през 1841 г. и европейската дипломатия. С., 1992.
- Дуйчев, И. Приносът на М. Дринов в областта на българската историография. – В: М. Дринов, Избрани съчинения, С., т. 1.
- Желев, Й. Княз Стефан Богориди: кариера, национална идентичност, патриотизъм. Част I-ИДА, т. 83, С., 2003, Част II-ИДА, т. 84, С., 2004.
- Жечев, Т. Българският Великден или страстите български. С., 1980.
- Икономов, Т. Една стъпка напред. – списание „Читалище“, II, бр. 17 и 18 от 1 и 15 юни 1872.
- Иречек, К. Български дневник т. 1 (1879–1884), т. 2 (1881–1884). С., 1995.
- История на Османската империя {превод от френски език, научен р-л проф. А. Нейкова}. С., 2014
- Карапетров, П. – Българска сбирка, г. IX, кн. 9, С., 1902.

- Кирил, патриарх Български. Граф Н. П. Игнатиев и българския църковен въпрос. Изследване и документи, кн. I. С., 1958.
- Кирил, патриарх Български. Екзарх Антим I (1816–1888). С., 1956.
- Косев, Д. История на България, т. VI, С., 1982.
- Кръстевич, Г. Възражение на патриаршеския епистоларен мемоар или оправдание на българите пред едновремените тям християни. – списание „Читалище“, г. II, кн. 1-6, 1871.
- Кръстевич, Г. Г-н Дриновата теория за произхождението на българския народ. – Читалище, г. II, кн. 5, 1871.
- Кръстевич, Г. За Цариградския патриарх. – списание „Български книжици“, г. II, кн.15, 16, 17, 1859.
- Кръстевич, Г. Исторически изследвания за Охридската и Ипекската архиепископии. Цариград, 1869.
- Кръстевич, Г. Отговор на г-н Дриновата критика върху наша История Българска. Цариград, 1873.
- Кръстевич, Г. Отговор на словото на г-н С. Каратеодориди. – списание „Български книжици“, г. III, кн. 12, 14, 15, 16, 1860.
- Кръстевич, Г. Опровержение на възраженията на Великата църква против правителствените проекти за решаването на българския въпрос. Цариград, 1869.
- Маджаров, М. Източна Румелия. С., 1925.
- Манолова, М. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976.
- Маркова, З. Българска Екзархия 1870-1879. С., 1989.
- Мусаков, И. Гаврил Кръстевич. – В: Библиотека „Наши времена - наши водачи“, кн. 12, г. III, 1946.
- Назърска, Ж. Гаврил Кръстевич и Дирекцията на вътрешните дела в Източна Румелия (1879-1884). – Известие на държавните архиви, кн. 69, 1995.
- Назърска, Ж. Гаврил Кръстевич – главен управител на Източна Румелия (1884-1885). – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, т. 87, 1994.
- Назърска, Ж. Гаврил Кръстевич – живот между старото и новото. – списание „Минало“, кн. 1, 1995.
- Назърска, Ж. Исторически бележки за административното правосъдие в Източна Румелия, 1879-1885. – списание „Съвременен право“, кн. 5, 1995.
- Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971.
- Павлов, П. Йерархия и Екзархия (Екзарх Антим и Българската църква). – В: Юбилеен сборник по случай 150 години от учредяването на Българската екзархия 1870–2020 (Сборници 150 години Българска екзархия). С., 2020.
- Протопр. Стефан Цанков. Международното положение на Българската православна църква след Освобождението на България. – ГБФ, С., 1929.
- Селимски, Л. Български фамилни имена от турски произход. – Слав–е–списание в областта на хуманитаристиката, год. IV, бр. 7, 2016.
- Славейков, П. Р. Двете касти и двете власти. – вестник „Македония“, г. VI, бр. 18 от 25 юли 1872.
- Стамболски, Хр. Автобиография, дневници, спомени, т. I. С., 1927-1931.
- Снегаров, И. Българската екзархия. Произход, същност и значение. С., 1969.
- Снегаров, И. Принос към биографията на Райно Попович, С., 1959.
- Стателова, Е. Източна Румелия (1879-1885). Икономика, политика, култура. С., 1983.

Стателова, Е. Политическите партии в Източна Румелия (1879-1885). – Известие на историческите източници, т. 26, 1983.

Събев, Т. Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878. С., 1973.

Темелски, Хр. Ферманът - схизмата - Екзархията - Патриаршията - османската държава. – В: Държава и църква, църква и държава в българската история (Сборник по случай 135 години от учредяването на Българската екзархия), С. 2006.

Тодев, И. Д-р Ст. Чомаков (1818-1893г.) живот, дело, потомци. Изследване, част I. С., 2003.

Трайкова-Йоанина, В. Българо-гръцкият национален сблъсък в Македония и неговите корени. С., 2018.

Христов, Хр. Ст. Д-р Стоян Чомаков и църковната борба (1818-1893). – В: Сборник 100 години от учредяването на Българската екзархия, С., 1971.

Шаркова, Кр. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в. – Във: В чест на акад. Хр. Христов. Изследвания по-случай 60 години от рождението му., С., 1976.

Янев, П. За личните имена от гръцки и румънски произход у българите. С., 2004.

Интернет издания

Темелски, Хр. - www.makedonska.tribuna.com/ Рурvijat Crkoven Sybor.

Георгиева, Цв. Кратък съвременен прочит на историята на Османската империя (1300–1923), – www.ebox.nbu.bg

VII. Публикации по темата на дисертационния труд

1. *Охридската Архиепископия (учредяване и унищожаване)*. – В: Сборник „Млади изследователи“, Втора обща докторантска конференция, т. III, София, февруари 2019 с. 60–67.

2. *Гаврил Кръстевич – д-р Ст. Чомаков – две противоположности – една цел*. – В: Сборник „Хармония в различията“, Научна конференция Хармония в различията, УНИБИТ, София, 09 декември 2019 с. 226–234.

3. *Възражение на патриаршеския епистоларен мемоар или оправданието на българите пред едновремените тям християни (класическият труд на Гаврил Кръстевич)*. – В: Сборник „Хармония в различията“, Научна конференция Хармония в различията, УНИБИТ, София, 10 декември 2020 с. 295–302.

4. *Гаврил Кръстевич и учредяването на Българската екзархия*. – В: Юбилеен сборник по случай 150 години от учредяването на Българската екзархия 1870–2020, С., 2020, с. 134–144.

VIII. Други публикации

1. *История на древната църква в България.* – В: Проф. д-р архимандрит Евтимий Сапунджиев: живот, църковна и академична дейност (1884–1943), – В: Сборник по случай 75 години от кончината му. С., 2020, с. 149–153.

2. *Законът за вероизповеданията – актуални проблеми.* – В: Сборник „Православие – традиция и съвременност“, том VI, Пловдив, 2020, с. 211–218.

IX. Участие в научни проекти

1. Охридска архиепископия (изследвания и извори) I част.
2. Охридска архиепископия (изследвания и извори) II част.
3. 150 години Българска екзархия (изследвания и извори).